

JEL Codes: A10, E60, E70, H00; H53; H55; I30; I31; I32; I38

Emin Əlirzayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan, i.ü. f.d.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Maliyyə departamenti

alirzayev@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8622-6905>

SOSIAL MÜDAFİƏNİN TƏŞKİLİNİN PRINSİPLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANIN SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNDƏ TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə qloballaşma şəraitində sosial müdafiə sistemləri qarşısında davamlı olaraq formalaşan sosial müdafiənin təşkili problemləri kontekstində sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı prinsiplərin sistemə təsirinin əsas xüsusiyyətlərinin elmi-nəzəri əsasları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi mexanizmi kimi onun təşkili və idarə olunması müstəvisində sosial müdafiənin təşkilinə prinsipial mövqedən yanaşmanın inkişaf baxımından əhəmiyyətinin, aktual problemlərinin, tətbiqi imkanlarının və perspektiv istiqamətlərinin təhlili aparılır.

Tədqiqatın obyektini – son hədəfi Azərbaycanda əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi olan sosial müdafiə sisteminin tənzimlənməsi, predmetini – sosial müdafiənin təşkili və idarə olunmasında sosial müdafiə prinsiplərinin prioritetlik baxımından müəyyən olunaraq gözlənilməsi, həmin prinsiplərin sosial müdafiənin effektivliyin yüksəldilməsi məqsədilə dəyərləndirilməsi və tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi, **məqsədini** – sosial müdafiə sisteminin inkişafı və əhalinin sosial müdafiəsinin keyfiyyətcə daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində sistemli və elmi-nəzəri əsaslandırılmış təkmilləşdirilmə istiqamətlərinin verilməsi, tədqiqat işinin elmi yeniliyini – milli sosial müdafiə modeli kontekstində Azərbaycanda sosial müdafiənin hazırkı inkişafı səviyyəsində sosial müdafiə ehtiyaclarının daha sürətlə dəyişməsi və formalaşması şəraitində təkmilləşdirilməsi istiqamətləri ilə bağlı sistemləşdirilmiş elmi-nəzəri yanaşmaların irəli sürülməsi təşkil edir.

Məqalədə öyrənilən dərslər nəzərə alınmaqla sosial müdafiə proqramlarının işlənilməsində sosial müdafiənin təşkili prinsiplərinin aktualıq baxımından müəyyən edilməsi və tətbiqinin (gözlənilməsinin) sosial müdafiə sistemi çərçivəsində mahiyyəti, əhəmiyyəti və rolu dəyərləndirilməklə, ölkənin sosial müdafiə sisteminin inkişafına təsiri imkanları nəzərdən keçirilir, perspektivə hesablanmış qərarların verilməsi üçün konseptual baxış formalaşdırılır.

Hesab edilir ki, Azərbaycanda formalaşmış sosial müdafiə infrastrukturunu və əlaqədar normativ baza və idarəetmə təcrübəsindən çıxış edərək irəli sürülən nəzəri əsaslar Azərbaycanın sosial müdafiə sisteminin inkişafı istiqamətində milli sosial müdafiə modeli prizmasından prioritetlik nöqtəyi-nəzərdən metodoloji yanaşmaların və islahatların işlənilməsində praktiki əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Açar sözlər: *sosial müdafiə, sosial müdafiə prinsipləri, sosial müdafiənin təşkilinin prinsipləri, sosial rifah, sosial təminat*

Giriş

Davamlı proses olan sosial müdafiənin təşkilində sosial müdafiənin mahiyyətinə uyğun olaraq onun məqsədlərinə nail olunması üçün sistemli olaraq sosial müdafiənin təşkili prinsiplərinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial müdafiənin təşkili prinsiplərini sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı əsas meyarlar mahiyyətində milli sosial-iqtisadi modellər çərçivəsində sosial müdafiə islahatlarının nəticəliliyi ilə bağlı gözlənilməsi vacib olan şərtləri və hədəflənən istiqamətləri, çərçivələri, əsas inkişaf konturlarını və prioritetləri müəyyən etməyə imkan verən istiqamətlərin məcmusu kimi başa düşmək olar.

Lokal şəraitdə yerli xüsusiyyətlərdən və xronoloji proseslərdən asılı olaraq işlənən sosial müdafiə siyasətlərində sosial müdafiənin təşkili prinsiplərinin məzmunca yenidən formalaşması və prioritetlik xüsusiyyətlərini dəyişməsi baş verir.

Sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı prinsiplərə elmi-nəzəri baxış isə sosial müdafiənin özünün global tarixi inkişafı prosesi nəticəsində real təcrübə mühitində formalaşır. Bu prinsiplər çoxluğuna müxtəlif elm sahələri prizmasından baxılması mümkün olsa da, sosial müdafiənin əsasən iqtisadi əhəmiyyətli kateqoriya olmasından irəli gələrək sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı prinsiplərin tədqiqinə sistemli və elmi yanaşma zərurəti daha çox iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmalarımız onu deməyə imkan verir ki, azərbaycandilli mənbələrdə iqtisadi müstəvidə sosial müdafiənin təşkilinə prinsipial mövqedən elmi yanaşılmaqla onun sistemli tədqiqinə, o cümlədən Azərbaycan Respublikası kontekstində dəyərləndirilməsinə hələlik yer yerilməmişdir. Həmçinin ingilisdilli mənbələrdə də ayrı-ayrı prinsiplərlə bağlı yazılara rast gəlinərsə də, bu mövzuya kompleks baxılması müşahidə edilməməkdədir. Daha çox rusdilli mənbələrdə, qismən də türkdilli mənbələrdə bu mövzuya dair daha çox hüquqi aspektdən yazılmış məqalələrə rast gəlinməkdədir.

Eyni zamanda Azərbaycan sosial müdafiə sisteminin inkişafı prosesində strateji inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün isə sistemdə qəbul edilən qərar və proqram xarakterli bütün tədbirlərin effektivliyinin və məqsədəuyğunluğunun dəyərləndirilməsi üçün meyar rolunda çıxış edən – sosial müdafiənin təşkili prinsiplərinin iqtisadi prizmadan elmi-nəzəri tədqiqi milli sosial inkişaf məqsədləri baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Material və metodlar

Məqalənin işlənilməsində təhlillərin aparılması ilk növbədə seçilən problemin məzmunundan irəli gəlməklə mövcud olan aidiyyəti milli iqtisadi-normativ baza əsasında müəyyən edilmiş istiqamətlər və tələblərdən çıxışa əsaslanır. Fikirlərin irəli sürülməsində elmi-nəzəri tədqiqat metodlarından əsasən empirik-nəzəri dərkətmə və araşdırma, analiz və sintez, induktiv və deduktiv yanaşma, müqayisə, nəzəri modelləşdirmə, abstraktlaşdırma metodlarına, eyni zamanda qoyulan problemlər üzrə suallara aydınlıq gətirilməsi məqsədilə müxtəlif informasiya və məlumatlardan, göstəricilərdən istifadəyə, zəruri hallarda statistik yanaşma metodologiyalarına əsaslanılmışdır.

Müzakirə

1. Sosial müdafiədə sosial müdafiə prinsiplərinin xüsusiyyətləri

Sosial müdafiənin təşkili konkret idarəetmə prosesində mühit və zaman şəraitində verilən istənilən qərarlarla bağlı məsələlərdə bütün hallarda əhali ehtiyaclarının qarşılanması və sosial müdafiə hüquqlarının təmin olunması istiqamətində sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı prioritetlik dərəcəsi asılı olmayaraq əsas meyarlar olaraq islahatlılığın səmərəli alınması üçün gözlənilməli şərtlər mahiyyətində dərk edilən (qəbul edilən və ya

görünən) prinsiplərin yerinə yetirilməsi vəziyyəti xüsusi məqam olaraq diqqət mərkəzində saxlanılır.

Konkret vaxt müddəti və yerli mühtdən asılı olaraq sosial müdafiənin təşkili prinsiplərinin fərqlənməsi və əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə fərqlənməsi qəbul edilən xüsusiyyət kəsb edir.

Sosial müdafiənin təşkili prinsiplərinin ayırd edilməsi sosial müdafiə proqramlarının işlənilməsində seçilən kontekstdə müəyyən edilən hədəflərdən asılı olaraq beynəlxalq ədəbiyyatlarda əsasən bəzi prinsip istiqamətləri baxımından oxşarlıq göstərsə də, yerli xüsusiyyətlərdən asılı olaraq praktikada ayrıca prinsiplər də meyarlar olaraq seçilə bilər. Bu isə o deməkdir ki, sosial müdafiə prinsiplərinin nəzərə alınması bu gün dövlət idarəetməsi səviyyəsində sosial müdafiənin təşkilinə münasibətdə bütün hallarda təxirəsalınmaz mahiyyət kəsb etməklə, sosial siyasətin formalaşdırılmasında konkret zaman aralığı (qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli dövrlər) və məkan anlayışı daxilində dəyişən şərtlərdən asılı olaraq sosial müdafiə prinsiplərinə məqsəd və hədəflərdən asılı olaraq kompleks surətdə riayət olunmalıdır və bu zaman yanaşmada hansısa prinsipə daha çox üstünlük verilməsi yalnız prinsiplərinin həmin vaxt prioritetliyi baxımından dəyərləndirilmə aparılması ilə mümkün ola bilər.

Beynəlxalq təcrübədə də sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı formalaşmış nəzəri əsaslar sadaladığımız məqamları mahiyyətə ehtiva etməkdədir. Belə ki, Azərbaycanın Respublikasının da 1992-ci ildən tamhüquqlü üzv olduğu - Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT/ing. ILO) tərəfindən 2012-ci ildə qəbul edilmiş BƏT-in sosial müdafiə standartlarına uyğun müəyyən edilmiş təlimatlara uyğun olaraq sosial müdafiənin daha yüksək səviyyələrinin mümkün qədər çox insana çatdırılması strategiyalarının bir hissəsi kimi, sosial müdafiə mərtəbələrinin tətbiqi və ya saxlanması və sosial müdafiə mərtəbələrinin tətbiqi üzrə təlimat verilməsini nəzərdə tutan tövsiyə sənədi üzv ölkələr üçün aşağıdakı prinsiplərin tətbiqini vacib hesab edir [1], [2]:

(a) sosial həmrəyliyə əsaslanan müdafiənin universallığı; (b) milli qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müavinətlər almaq hüququ; (c) ödəmələrin adekvatlığı və proqnozlaşdırıla bilməsi; (d) ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, gender bərabərliyi və xüsusi ehtiyacları cavab verilməsi; (e) qeyri-formal iqtisadiyyatda olan şəxslər də daxil olmaqla sosial inklüzivlik; (f) sosial müdafiə zəmanətləri ilə əhatə olunan insanların hüquq və ləyaqətinə hörmət; (g) hədəflərin və vaxt çərçivələrinin müəyyən edilməsi də daxil olmaqla mütərəqqi realizasiya; (h) sosial təminat sxemlərini maliyyələşdirən və onlardan faydalanan şəxslər arasında öhdəliklər və maraqlar arasında optimal tarazlığa nail olmağa çalışarkən maliyyələşmədə həmrəylik; (i) maliyyələşdirmə mexanizmləri və təminat sistemləri də daxil olmaqla, metod və yanaşmaların müxtəlifliyinin nəzərə alınması; (j) şəffaf, hesabatlı və sağlam maliyyə idarəetməsi və inzibatçılığı; (k) sosial ədalət və bərabərlik nəzərə alınmaqla maliyyə, fiskal və iqtisadi davamlılıq; (l) sosial, iqtisadi və məşğulluq siyasətləri ilə uyğunluq; (m) sosial müdafiənin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan qurumlar arasında uyğunluq; (n) sosial təminat sistemlərinin çatdırılmasını gücləndirən yüksək keyfiyyətli dövlət xidmətləri; (o) şikayət və şikayət prosedurlarının səmərəliliyi və əlçatanlığı; (p) icranın müntəzəm monitorinqi və dövri qiymətləndirmə; (q) bütün işçilər üçün kollektiv sövdələşmə və assosiasiya azadlığına tam hörmət; və (r) işgötürənlərin və işçilərin nümayəndəlik təşkilatları ilə üçtərəfli iştirak, habelə aidiyyəti şəxslərin digər müvafiq və nümayəndəlik təşkilatları ilə məsləhətləşmələr.

Göründüyü kimi, bu prinsiplər ümumi xarakterli olmaqla, konkret realizasiya halında milli səviyyələrdə proqramların (qanunların və s.) hazırlanması prosesində konkretlik qazanır və prioritetlik dərəcəsinə görə meyarları formalaşdırmaqla proqramların tərtibatının şəklinin, dizaynının formalaşmasını təmin edir.

Türkdilli elektron elmi resurslara müraciət nəticələri bir halda - daha konkret olaraq sosial müdafiənin sosial müdafiə prinsipləri ilə əlaqədə araşdırılmasına həsr edilmiş məqalədə sosial müdafiə ilə bağlı “çoxluq (məslək)” və “təklük (risklər)” adlı prinsiplərin ayırd edilməsini əks etdirən yanaşmanı ehtiva etməkdədir ki, qeyd edilən prinsiplər üzrə aparılmış təhlilin əsas mahiyyətini müvafiq olaraq – birincinə münasibətdə sosial müdafiənin əsasən maddəli işlə bağlı olaraq ortaya çıxması və zamanla müxtəlif işçi kateqoriyalarını əhatə dairəsinə almaqla genişlənməsi, ikincinə münasibətdə isə - Avropa məkanında sosial müdafiənin tarixi inkişafı prosesində ilk əvvəllər müxtəlif sosial müdafiə sistemlərinin yaranması və artması ilə risklərin sayının da çoxalmasına bağlı olaraq ayrı-ayrı qurumlar və həlqələr səviyyəsində müstəqil fəaliyyət göstərən fərqli sosial müdafiə rejimlərinin vahid mərkəzdə (dövlətin idarəetməsində) birləşməsi zərurəti kəsb etməkdədir [3].

Sosial müdafiə sisteminin strukturu baxımından bənzərlik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla rusdilli mənbələr üzrə axtarış nəticələri isə əsasən sosial müdafiədə prinsiplər baxımından yanaşmanın daha çox sahəvi, xüsusən də çoxsaylı yazılarla sığorta-pensiya sisteminə münasibətdə aparıldığını göstərir. Bilavasitə bu mövzu istiqamətinə həsr edilmiş yenə də azsaylı yazılar arasında Urusova.A.B. tərəfindən sosial müdafiənin əsas prinsipləri kimi, sosial ədalət, sistemlilik, komplekslik, ünvanlılıq, sosial müdafiə üzrə preventiv (xəbərdədic) tədbirlər, sosial müdafiənin çoxsubyektliliyi kimi istiqamətlər qeyd olunur [4]. Digər bir analoji məqsədli yazıda Zanina.O.V. tərəfindən humanizm və sosial ədalət, sistemlilik, komplekslik, adaptivlik, sosial müdafiə üzrə tədbirlərin preventivliyi, çoxsubyektlilik, ünvanlılıq prinsipləri ayırd edilir, eyni zamanda fəaliyyətdə olan sistemin əks etdirilməsi üçün təfərrütlü olaraq digər (qeyd edə bilərik ki, törəmə və ya əlaqədar) prinsiplər də müəyyən olunur [5].

Ümumiyyətlə isə, beynəlxalq təcrübədə sosial müdafiəyə iqtisadi prizmadan prinsipial yanaşmanın daha çox sosial dövlət modeli məqsədlərinə uyğun elmi-araşdırılmasının aparıldığını qeyd etmək mümkündür.

Avropada sosial dövlətlərin formalaşması 19-cu əsrin ortalarından başlamışdır. 1848-ci ilin Avropa baharından sonra cəmiyyətin sabitliyini təmin edən amillərin axtarışı, “sosial məsələ”nin həlli, sinfi ziddiyyətlərin yumşaldılması bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi və sosial sığorta mexanizminin formalaşması prinsipləri əsasında elmi əsaslandırılmaya və sosial inkişafın yeni modelinə gətirib çıxardı. Sosial dövlətin prinsiplərinin əsasını sosial sığorta mexanizminin formalaşdırılması təşkil edirdi ki, onun köməyi ilə sığorta ödənişlərinin maliyyələşdirilməsində sosial tərəfdaşlıq əsasında sosial ziddiyyətlərin hamarlanmasına cəhd edilirdi [6].

Sosial müdafiənin iqtisadi effektivliyi baxımından isə iqtisadi imkanlarla sosial-maddi imkanları arasında optimal münasibətin tapılması və ya axtarışı müasir suallardan biri olmaqla, təminatın sosial ədalətlilik prinsipi gözlənilməklə həyata keçirilməsinin daha çox vacibliyini önə çıxarmaqdadır.

Bu gün sosial müdafiə sahəsində bir çox xarici mütəxəssislərin diqqəti sosial inkişafın iqtisadi və sosial komponentləri arasında optimal tarazlığa nail olmaq üçün iqtisadi inkişafın prioritetləri ilə sosial ədalətlilik prinsipləri arasında ziddiyyətdən qaçmağa imkan verə biləcək yeni yolların tapılmasına yönəlmişdir [7].

Beynəlxalq təcrübədən də çıxış edərək milli sosial müdafiə modeli timsalında sosial müdafiədə prinsiplərin verilməsinə Azərbaycan Respublikası prizmasından yanaşmaqla sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı əsaslanılan hədəf meyarlarını və ya prinsipləri və onların əsas mahiyyətini aşağıdakı kimi tərtib edə, ümumiləşdirə və ya təsnifləşdirə bilərik:

- ümumilik (və ya universallıq) (törəmə prinsip olaraq – müntəzəmlik, sistemlilik, komplekslik, çoxsubyektlilik, həmrəylik, könüllülük, icbarilik);
- ədalətlilik (törəmə prinsip olaraq – bərabərlik və ya sosial bərabərlik);

- ünvanlılıq;
- adekvatlıq;
- adaptivlik;
- sosial məsuliyyətlik;
- sosial inkluzivlik;
- şəffaflıq (törəmə prinsip olaraq - əlçatanlıq);
- vətəndaş məmnunluğu.

2. Sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı prinsiplərin konseptual dəyərləndirilməsi

Sosial müdafiənin özünün də mahiyyətinə uyğun olaraq onun təşkili prinsiplərinin nəzəri bazasının tarixən formalaşması sənaye istehsalının inkişafı, muzzdu əməyin təmərkülzəşməsi ilə bağlı işçilərin əmək və həyat fəaliyyəti ilə bağlı yaranan peşə və ya mülki müstəvidə baş verən - xəstəlik, əlillik, doğum, ölüm, əmək qəzası, peşə xəstəlikləri, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, hamiləlik, uşağa qulluq, əmək qabiliyyəti xüsusiyyətlərinin əsasən itirildiyi və qazanc əldə edilməsi çətinləşən və ya mümkün olmayan yaşlılıq vəziyyətinə düşmə və digər müxtəlif sosial əhəmiyyətli hadisələr zamanı onların müxtəlif gəlir kompensasiyası və ya digər təminat formalarında müdafiəsi məqsədlərlə dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin əsas məqsədlərinə uyğun meyarların qabarıq xüsusiyyət kəsb edərək önə çıxması mahiyyətindən qaynaqlanmışdır.

Başqa sözlə, dövlət tərəfindən sosial müdafiə siyasətinin və proqramlarının işlənilməsində əhalinin yararlanması üçün təklif edilən kompleks sosial müdafiə tədbirləri və ya imkanlarından ümumilikdə cəmiyyət və bütün sosial əhali kateqoriyalarının hüquqlar çərçivəsində öz ehtiyac və maraqlarına uyğun maksimum fayda götürməsinə imkan verə biləcək gözlənilən meyarlar sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı prinsiplər sistemini formalaşdırmaqdadır.

Sosial müdafiənin muzzdu işlə bağlılığına işarə edən qeyd edilən bu məqamlar isə müasir şəraitdə sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı qabaqcadan sığorta haqlarının ödənilməsi hesabına sosial müdafiəni nəzərdə tutan sığorta prinsipinə əsaslanan sosial müdafiə sistemlərinin daha çox təşəkkül tapmasını və dolayısı olaraq sosial müdafiənin özünün sığorta əsaslı mahiyyətini almasını və müasir mərhələdə sosial müdafiənin təmin edilməsində sığorta prinsipinin formalaşması və əhəmiyyətinin möhkəmlənməsinə rəvac vermişdir.

Bu baxımdan, daha sadə formada desək, sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı müəyyən mənada ümumbəşəri və qəlibləşməkdə olan prinsiplərin formalaşdığını qəbul etmək lazımdırsa da, bu prinsiplər zamana uyğun real yerli ehtiyac, hədəf və məqsədlərə uyğun olaraq daha vaciblik (prioritetlik) xüsusiyyəti göstərməklə dəyişkənlik mahiyyəti kəsb edir, eyni zamanda lokal-milli sosial müdafiə modelləri çərçivəsində fərqli (əlavə) prinsip istiqamətlərinin qəbul (müəyyən) edilməsi ilə səciyyələndirilə bilər.

Qeyd olunanlar baxımından sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı ilk növbədə - ümumilik (və ya universallıq) və ədalətlik prinsiplərinin mövcudluğu dərk ediləndir.

Hazırkı dünyada sosial müdafiədə sosial müdafiənin fundamental olaraq dövlət tərəfindən təmin edilən bir müdafiə mexanizmi olaraq qəbul edildiyini nəzərə alaraq, ümumilik prinsipini cəmiyyətin bütün mümkün sosial əhali qruplarını əhatə etməsi məqsədi yönündə dövlət tərəfindən fəaliyyət və tədbirlərin görülməsində gözlənilən meyar olaraq başa düşmək olar. Sosial müdafiədə ümumilik prinsipinin gözlənilməsinin əsas mahiyyətini – hazırlanılan sosial müdafiə proqramlarının əhalinin sosial müdafiə ehtiyaclarının, sosial mahiyyətli iqtisadi problemlərinin öyrənilməsilə tərtib edilməsini və bu məsələdə heç bir sosial qrupun kənarında qalmaması, eyni zamanda subyektiv olaraq önə çəkilərək resurların daha çox həmin qrupa yönəldilməməsinə və beləliklə, digər sosial

qrupların imkanları çərçivəsinə müdaxilə olunmaması şəraitinin gözlənilməsi və ümumən bütün qrupların bu və ya digər dərəcədə müsbət təsirlənməsinin hədəflənilməsi təşkil etməkdədir.

Sosial müdafiənin təşkil ilə bağlı ümumilik və (və ya universallıq) prinsipindən törəmə olaraq, ilk növbədə həmçinin sosial müdafiədə müntəzəmlik prinsipini ayırmaq mümkündür. Belə ki, müasir şəraitdə sosial müdafiənin ölkələr səviyyəsində tətbiqi təcrübəsi tarixən davamlılıq şəraitində baş verdiyi üçün cəmiyyət tərəfindən də dövlətə münasibətdə, bir növ, tələbə çevrilmiş və dövlət məqsədləri içində yer alaraq onun funksiyalarından və idarəetmə mexanizmlərindən birinə çevrilməklə, həmçinin davamlı və kəsilməz proses olaraq tətbiq zəruriliyi əhəmiyyəti kəsb etmişdir.

Həmçinin bu prinsipdən törəmə olaraq komplekslik və sistemlilik prinsiplərini də ayırmaq olar. Bu iki törəmə prinsip əslində işlənən sosial müdafiə proqramlarının sahələrarası əlaqədə kompleks və sistemli şəkildə tədqiq edilmə, araşdırılma, problemlərin öyrənilməsi və kompleks həll yollarının axtarılması yanaşmasını ehtiva edir. Bu prinsiplər eyni zamanda sosial müdafiə sahəsinin inkişafı və idarə edilməsinin təkə iqtisadi əsaslı problemlərlə deyil, eyni vaxtda sosial və iqtisadi münasibətlərin sosial müdafiə ilə əlaqədə olan müxtəlif sahələrindən (səhiyyə, təhsil, ictimai təhlükəsizlik, işə sistemi, maliyyə sistemi və s.) təsisatların inkişafı ilə bağlı olan problemlərə bircə sistemli və kompleks yanaşmada həyata keçirilməsi zərurəti ilə bağlı meyarların əhəmiyyətinə işarə etməkdədir.

Sosial müdafiədə ədalətlik (və ya sosial ədalət) prinsipininin əsas mahiyyətini – sosial müdafiə proqramları və islahatlarının tərtibinin, işlənilməsinin və realizasiyasının ayrı-ayrı sosial qrupların və fərdlərin individual və cəmiyyət halında sosial müdafiə və təminatla bağlı hüquqlarının əmək fəaliyyətinə adekvatlıq prinsipilə qorunması və üçüncü tərəfin hüquqları dairəsinə müdaxilə edilməməsi şəraitində aparılması meyarı təşkil edir.

Sosial müdafiənin təşkil ilə bağlı ümumilik və (və ya universallıq) prinsipindən həmçinin törəmə olaraq sosial müdafiənin çoxsubyektliliyi prinsipini də ayırmaq olur. Nəzəri olaraq sosial müdafiənin həyata keçirilməsində ən böyük və əhəmiyyətli subyekt olan tərəf olaraq təkə dövlətin deyil, eyni vaxtda öz səlahiyyətləri çərçivəsində həmkarlar ittifaqları, eyni zamanda geniş sosial-iqtisadi mənada – həmçinin işəgötürən statusunda iştirak edən sahibkarlıq subyektlərin iştirak payının olmasının nəzərə alınması (sosial müdafiə hüquqlarının qorunması, əməkhaqqı ödənilməsi, müavinət, sığorta ayırmalarının, təqaüd və s. sosial əhəmiyyətli ödəmələrin aparılmasında iştirak və s. baxımından) bu fikrə gəlməyə imkan verir. Bu prinsipin mahiyyəti eyni zamanda sosial müdafiənin təşkilində proqramları birbaşa maliyyələşdirən tərəf olan dövlətin iştirakı ilə yanaşı, həmçinin münasibətlərə könüllülük əsasında müxtəlif təşkilatların və təsərrüfat subyektlərinin də cəlb edilmə imkanlarının qəbul edilənliyi ilə də uzlaşmaqdadır. Sosial müdafiə münasibətlərinin idarə edilməsində, başqa sözlə, dövlət-özəl-təşkilat (müəssisə)-vətəndaş tərəfdaşlığının təmin olunması yerli (milli) kontekstdə sosial müdafiədə sahələr üzrə effektivliyin dəyərləndirilməsinə, boşluqların, çatışmazlıqların, aktual çətinliklərin və digər problemlərin daha asan və tez aşkarlanmasına, buna əks nəzarət tədbirlərinin və mexanizmlərinin işlənilməsinə başlanılması üçün imkanlar açır. Qeyd edilənlər baxımından sosial müdafiədə çoxsubyektlilik prinsipinin gözlənilməsi eyni zamanda bütün sosial müdafiə sistemləri üçün həmçinin kənar subyektiv problemlər yaradan mərkəzləşmə proseslərini azaltmaqla sosial müdafiəni həyata keçirən dövlət orqanları və qurumlarının da məsuliyyətliliyin artmasına, onlar üzərində ictimai nəzarətin güclənməsinə, həmçinin sistem barəsində məlumatlılıq səviyyəsinin artması ilə şəffaflığın da artmasına töhfə vermiş olur. Sosial müdafiəyə prinsipial yanaşmada bütövlükdə bütün prinsiplər arasında bu və ya digər dərəcədə qarşılıqlı əlaqə mövcud olmasına baxmayaraq, bu prinsipi ümumilik prinsipindən fərqləndirən əsas cəhət – onun hər bir islahat təşəbbüsləri zamanı bütün sosial qrupların

vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına az və ya çox dərəcədə, lakin bütün hallarda yönəlməsi deyil, yalnız hüquqların təmin olunması çərçivəsində gözlənilməsi ilə bağlıdır. Bu məqam bu mənada sosial müdafiədə ədalətlik prinsipinin gözlənilməsi ilə bağlı sosial müdafiə ilə normativ bazanın təkmilləşdirilməsi zərurəti arasındakı əlaqəni və ya ədalətlik prinsipinin təmin olunmasında normativ bazanın əhəmiyyətini ortaya çıxarır.

Bəzi hallarda sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı *bərabərlik* və ya *sosial bərabərlik* prinsipindən də bəhs edilməsinə rast gəlinir. Lakin hesab etmək olar ki, ədalətlik prinsipi daha geniş anlayış olmaqla həmçinin özündə sosial bərabərlik prinsipini də ehtiva edir. Bu baxımdan bərabərlik prinsipini ədalətlik prinsipinin törəməsi olaraq qəbul edilməsinin daha məqsədamüvafiq olduğu fikrindəyik. Bu prinsip sosial müdafiədə maddi-texniki və maliyyə imkanlarının regional yerləşmə, etnik, gender, irqi, dini, mədəni və didər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq sosial müdafiə zəmanətləri və təminat formaları ilə əhatə olunmada əmək fəaliyyətinə münasibətin nəzərə alınmasına, diskriminasiyaya yol verilməsini, sosial ehtiyacların həssaslığı və təxirəsalınmazlığına (gəlir, fiziki sağlamlıq və s. aspektlərdən) görə rəasional istifadə edilməsinin gözlənilməsini ifadə edir.

Sosial müdafiədə sosial ədalət prinsipinin təmin olunması xüsusilə getdikcə dah çox əhəmiyyət qazanan - sığorta prinsipinin gözlənilməsi ilə sıx əlaqəlidir. Sosial müdafiənin təşkilinin müasir mahiyyətinə uyğun olaraq isə onun fərdlərdən və ya müxtəlif sosial qruplardan maddi itki, yaxud fiziki sağlamlığa xətər yetirilməsi ilə müşayiət olunan və qazanc əldə edilməsi imkanlarını məhdudlaşdıran müxtəlif sosial əhəmiyyətli hadisələr zamanı ödəniş əsaslı sığorta təminatı kimi çıxış etməsi sığorta prinsipinin xüsusi və ayrıca prinsip olaraq formalaşmasını da təmin etmişdir. Sosial müdafiədə sosial sığorta prinsipinin təmin olunması isə dövlət sosial sığorta sistemləri çərçivəsində olmaqla daha çox icbari əsaslarla baş verdiyindən bəzən törəmə prinsip olaraq sosial müdafiənin təşkilində *icbarilik* prinsipini də müəyyən mənada ayırd etmək mümkündür (məsələn, məcburi əsasda ödənilən sosial sığorta haqları hesabına formalaşan fondlar hesabına pensiya və sosial müavinətlərlə təminat sistemləri (sığorta-pensiya sistemi) icbarilik prinsiplərinə əsaslanır). Sosial müdafiədə icbarilik prinsipinin tətbiqinin əhəmiyyəti özünü sosial müdafiənin baza və ya ən azından minimal səviyyədə təmin olunması, xüsusən əhalinin həyat səviyyəsinin yoxsulluq həddinə düşməsi, eyni zamanda iqtisadi proses olan gəlir yaradılması nəticəsində formalaşan gəlir bərabərsizliyi, əhalinin gəlir qütbləşməsi kimi başlıca iqtisadi əsaslı sosial problemlərlə mübarizənin təminatçısı kimi çıxış etməsində açır.

Analoji olaraq müasir şəraitdə sosial müdafiə sistemi çərçivəsində sığorta prinsiplərilə idarə olunan müdafiə mexanizmlərinin həmçinin könüllü əsaslarla da fəaliyyət elementlərini özündə birləşdirdiyini nəzərə alsaq, onda törəmə mahiyyətində həmçinin *könüllülük* prinsipini də sosial müdafiənin təşkili prinsipi olaraq qəbul edə bilərik (məsələn, əlavə pensiya təminatını nəzərdə tutan könüllü sosial sığortanın tətbiqi istiqamətində). Eyni zamanda sosial müdafiənin dövlət tənzimlənməsi aləti olaraq daha çox əhəmiyyət qazandığı hazırkı inkişafı mərhələsində cəmiyyətdə sosial rifah halının ümumilikdə tarazlaşdırılması və yaxşılaşdırılması məqsədinə uyğun olaraq fəaliyyətin qurulması, demək olar ki, həmrəylik məsələsinin də xarakterik prinsip olaraq formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, xüsusilə sığortalama mahiyyətinə əsaslanan sosial zəmanət (müdafiə) təsisatlarının fəaliyyət fəlsəfəsi, o cümlədən pensiya təminatı sisteminin məcburi dövlət sosial sığortasına əsaslanan birinci pilləsinin (beynəlxalq ədəbiyyatlarda bəzən “pensiya sığortası” da adlandırılır), işsizlikdən sığorta, icbari tibbi sığorta və digər sistemlərin fəaliyyətinin əsası *həmrəylik* (çox vaxt beynəlxalq səviyyədə “pay as you go” adlandırılır) prinsipinə riayət olunması üzərində qurulur. Bu prinsipi sığorta prinsipinin, bir növ, zidd qarşılığı olaraq qəbul etmək olar, belə ki, həmrəylik prinsipi dedikdə, sığortaolunan tərəfdən sığorta haqlarının sığortaçıya ödənilməsi qarşılığında

formalaşdırılan vahid fondlar hesabına üçüncü tərəflərin (sığortaolunanların) sosial müdafiə ehtiyaclarının qarşılıqlı şəkildə ödənilməsi nəzərdə tutulur, başqa sözlə, investisiya mexanizmlərindən hesabına yaradılan fondlardan istifadə edilmədən vahid şərti yığım mahiyyətli fondlara ödənilən cari sığorta haqları hesabına həmin fondlardan nəzərdə tutulan istiqamətlər üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsi aparılır.

Sosial müdafiənin təşkilində işlənən islahat və proqramların icrası zamanı konkret əhali qruplarının təsir dairəsinə alınmasının hədəflənməsi meyar olaraq sosial müdafiədə **ünvanlılıq prinsipini** formalaşdırır. Sosial müdafiə islahatlarının elmi-nəzəri əsasda işlənilməsi, reallaşdırılması imkanları və səmərəsi, qeyd edə bilirik ki, böyük ölçüdə tərtibat zamanı ünvanlılıq prinsipinin gözlənilməsindən bilavasitə asılıdır. Belə ki, sosial müdafiənin təşkilində qarşıya qoyulan hədəfə uyğun olaraq konkret sosial qruplara istiqamətlənmiş məqsədlərə nail olunması üçün bütün texniki-təşkilati, maddi-maliyyə-resurs imkanlarının və ayrılacaq çərçivənin qabaqcadan müəyyən edilməsi, nəticələrin müəyyənləşdirilməsi, nəticə indikatorlarının proqnozlaşdırılması ünvanlılığın gözlənilməsindən birbaşa asılıdır.

Müasir şəraitdə sosial müdafiənin təşkilində müxtəlif mexanizmlərin ümumi təsvirdə - dövlət büdcəsi və sığorta prinsipinə əsaslanılmaqla formalaşdırılan büdcədənəkar məqsədli fondları vəsaitlərindən istifadə hesabına tətbiq edildiyini nəzərə aldıqda sosial müdafiənin təşkilində daha çox sığorta və ünvanlılıq prinsiplərinin daha qabarıq özünü göstərdiyini qeyd etmək olur. Belə ki, tətbiq edilən sosial müdafiə mexanizmlərini müxtəlif sosial qrupların ehtiyaclarının ödənilməsindəki miqyasına və əhəmiyyətinə görə daha çox önə çıxan əsas iki istiqamətdə - sosial sığorta sistemi və ünvanlı dövlət sosial yardım sistemləri şəklində ayırmaq mümkündür. Qlobal tendensiya olaraq əhali uzunömürlülüğünün artdığı, müxtəlif mənşəli təsirlərin çoxalması ilə cəmiyyətdə sosial, iqtisadi, psixoloji, məişət, sağlamlıq və s. aspektlərdən həyat şəraiti ilə bağlı problemlərin təbii olaraq artdığı bir dövrdə sosial müdafiənin digər bir qolu olan sosial xidmətlərin təşkili də ünvanlılıq prinsipinin əsas tutulmalı olan üçüncü bir istiqaməti olaraq getdikcə əhəmiyyət qazanmaqdadır.

Sosial müdafiənin təşkilində işlənən proqramların, siyasətin, xidmət təklifinin, həmçinin mövcud zəmanət mexanizmlərinin cəmiyyət, əhali, sosial qruplar və fərdlərin sosial müdafiə ehtiyaclarına yönəlməsini nəzərdə tutan və rəşional olaraq qarşılınmasına imkan verəcək şəkildə təşkilati meyarlarına uyğunluğu ifadə edən adekvatlıq prinsipini də ayırmaq olar. Məna etibarilə adekvatlıq prinsipinin ünvanlılıq prinsipi ilə yaxınlığı da sezilən məqamlardan hesab edilə bilsə də, ünvanlılıq sosial qruplara, yaxud fərdlərə yönəlmənin, adekvatlıq prinsipi isə ümumən təklif edilən zəmanətlərin təşkilati keyfiyyəti və səmərəliliyinin önə çıxması ilə özünü daha çox göstərir.

Sosial müdafiə proqramlarının hədəflənən nəticəyə istiqamətlənmiş olaraq arzuolunan nəticəni verməsi üçün bütün hallarda həmin proqramların sosial müdafiəni əhatə edən və ona təsir edən amillər, proseslər, tendensiyalar və meyillər, sistem daxili faktorlar, proseslər və xüsusiyyətlər ciddi şəkildə nəzərə alınmaqla hazırlanması tələb olunmaqdadır ki, bu cəhətlər sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı adaptivlik prinsipinin gözlənilməsi əhəmiyyətini və əsas mahiyyətini təşkil edir. Sahə üzrə qanunvericilik aktlarının, islahat tədbirlərinin, dövlət proqramlarının, bütövlükdə bütün tədbir və qərarların baş verən və sosial müdafiəyə təsirli sosial-iqtisadi dəyişmələrə həssas yanaşmada işlənilməsi tələb olunur. Bu mənada, məsələn, minimal əməkhaqqı, yaşayış minimumu, minimum pensiya, ehtiyac meyarı kimi minimal həyat səviyyəsinə təsirli indikatorlara istehlak qiymətləri indeksinin artımı nəzərə alınaraq yenidən baxılması zəruri məsələlərdəndir.

Sosial müdafiənin təşkili zamanı dövlət-əhali (vətəndaş) - müəssisə və təşkilatlar (o cümlədən sahibkarlıq subyektləri) kimi sosial tərəfdaşlar arasında onların məqsəd, funksiya

və məramlarından irəli gələrək qarşılıqlı şəkildə münasibətlərinin çərçivə hüdudlarını, əsaslarını və qarşılıqlı öhdəlikləri nəzərdə tutan meyar olaraq sosial məsuliyyətlik prinsipi də əhəmiyyətli hesab olunur. Bu prinsipin gözlənilməsi sosial müdafiənin təmin olunmasına məsul dövlət orqanları və qurumları işin qurulmasının, əldə olan maddi-texniki və maliyyə resurslarının sosial qrupların ehtiyaclarının rəasional olaraq qarşılınmasına yönəldilməsinə, bir növ, vadar edir, eyni zamanda mövcud normativ baza və təşviqat işləri vasitəsilə əmək münasibətlərində olan və olmayan əhalinin və fərdlərin sosial müdafiə sisteminin iştirakçısı qismində vəzifə, hüquq və məsuliyyətlərini dərk etməyə imkan verməklə sosial müdafiənin həyata keçirilməsi üçün infrastruktur imkanlarının yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir.

Sadalanan prinsiplərlə qarşılıqlı məzmun əlaqəsində olan və son ədəbiyyatlarda və qanunvericiliklərdə getdikcə daha çox nəzərə alınmağa başlanılan digər bir prinsip olaraq – sosial inkluzivlik prinsipinin tətbiqi də diqqəti cəlb edir. Bu prinsipin gözlənilməsi hazırlanan sosial müdafiə proqramlarının cəmiyyətin bütün fərdlərinin, xüsusən sağlamlıq imkanları məhdud olan, sosial dezaptasiya və ya deprivasiyaya vəziyyətində olan şəxslərin də müxtəlif sosial, reabilitasiya, sosial-iqtisadi və maliyyə əhəmiyyətli dəstək tədbirləri ilə əhatə olunması vacibliyinin nəzərdə saxlanılması ilə bağlıdır. Bu prinsipin mahiyyətinin xüsusi cəhəti – eyni zamanda qeyri-formal iqtisadiyyatda iştirakçı olan qrupların da preventiv tədbirlər sayəsində sosial müdafiə ilə əhatə olunması meyarını ifadə etməsindədir. Sosial inkluzivlik prinsipi sosial müdafiənin həyata keçirilməsinin bilavasitə məqsəd və vəzifələrinə yaxın mənə kəsb edir. Sosial inkluzivlik prinsipi sosial cəhətdən xüsusilə həssas sosial qrupların (fərdlərin) də işlənən sosial müdafiə proqramlarından kənarında saxlanılmaması, onların maraqlarının nəzərə alınmaması meyarını ifadə edir. Qeyd edilən aspektlərdən sosial inkluzivlik prinsipinin gözlənilməsi eyni vaxtda sosial ədalət və ya sosial bərabərlik prinsipinin gözlənilməsi çərçivəsində baş verməklə aradakı qarşılıqlı əlaqəni ifadə etməyə də imkan verir.

Qlobal meyillər də nəzərə alınmaqla sosial müdafiə sistemlərinin inkişafının hazırkı mərhələsində sosial müdafiəyə baxışlardakı reformasiya prosesləri yeni prinsiplərin formalaşmasını da şərtləndirməkdədir. Bu qəbildən olmaqla, informasiya dövrü hesab edilən, məlumatların (informasiyaların) müasir kommunikasiya vasitələrinin köməyiylə asan əldə olunduğu, informasiya əlçatanlığının yüksək səviyyədə olduğu hazırkı mərhələdə sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı önəm verilən və artan aktualıq kəsb edən meyarlardan biri olaraq şəffaflıq məsələlərinin də ayrıca bir prinsip olaraq formalaşmaqda olduğunu deməyə əsas verir. Sosial müdafiədə şəffaflıq prinsipi sosial qruplara yönəldiyi kimi, həmçinin idarəetmə səviyyəsinə də yönəlməklə idarəetmə qərarlarının verilməsi və hesabatlılıq məsələlərinin də mümkün hədlərdə (konfidensiallıq və korporativ maraqlar gözlənilməklə) müxtəlif vasitələrlə açıq şəkildə ictimaiyyətə əlçatanlığının təmin olunmasının əhəmiyyətliliyi məqamını da nəzərdə tutur. Sosial müdafiənin səmərəli təşkili baxımından şəffaflıq prinsipinə vətəndaşa istiqamətlənmə ilə bərabər, effektiv büdcə planlaşdırılması və maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsi ilə də bağlı şəffaflığın, məlumat açıqlılığının təmin olunması istiqamətində şəxələndirilməsi şəklinə yanaşılması mühüm əhəmiyyətlidir.

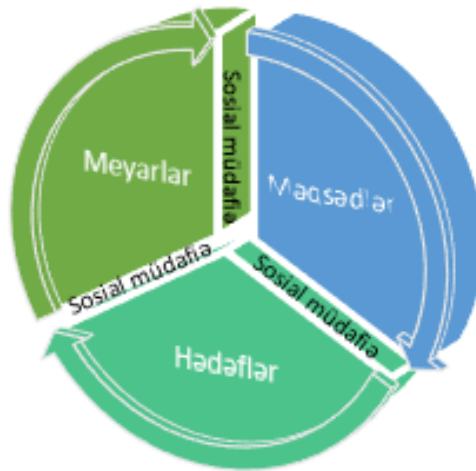
Şəffaflıq prinsipi də törəmə olaraq əlçatanlıq prinsipinin də sosial müdafiədə mahiyyətə əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmək olar. Sosial müdafiədə zəmanət mexanizmlərinin şəffaflıq şəraitində təqdim edilməsi sosial məsuliyyətlik prinsipinin də gücləndirilməsinə təsir etməklə sosial müdafiədə monitoring, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinin qiymətləndirilməsinə çalışılması təşəbbüslərini atırır.

Sosial müdafiədə şəffaflıq prinsipinin gücləndirilməsi, o cümlədən sosial müdafiədə əlçatanlığın artırılması üçün sosial müdafiənin təşkili və idarə olunmasının informasiya-kommunikasiya və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi platformasında genişləndirilməsi

imkanlarının dəyərləndirilməsi müasir şəraitdə xərctutumluq, operativlik, rahatlıq, asanlıq baxımından da sosial müdafiə sistemləri üçün əlverişlidir.

Eyni vaxtda müasir şəraitdə sosial müdafiənin təşkilində yuxarıda sadalanan qarşılıqlı əlaqəli olan prinsiplərlə eyni vaxtda qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edən yeni bir prinsipin – vətəndaş məmnunluğu prinsipinin formalaşmasını da qeyd etmək olar. Müasir dünyada öz hüquqlarını, o cümlədən sosial müdafiə hüquqlarını və faydalanılması mümkün imtiyazları bilən və sosial müdafiə ilə bağlı yetəri məlumatlılıq (savadlılıq) səviyyəsinə malik vətəndaş obrazının günbəgün daha çox formalaşması baxımından fərdin ehtiyaclarının qarşılınması üçün sosial müdafiə sistemlərindən sosial müdafiənin təşkilinin vətəndaşa xidmət müstəvisində aparılması daha çox tələb olunmaqda və sosial müdafiənin həyata keçirilməsinin əslində aktual vəziyyətdə son hədəfi olan - vətəndaş məmnunluğunun əldə olunması üçün sosial müdafiənin bundan əvvəl sadaladığımız bütün – ümumilik, ədalətlik, ünvanlılıq və onlardan törəmə kimi qiymətləndirdiyimiz digər prinsiplərinin yerinə yetirilmiş olması mütləq əhəmiyyət qazanmaqdadır. Bir növ, bu baxımdan, hesab edilir ki, sosial müdafiənin təşkilində vətəndaş məmnunluğuna nail olunmuşdursa, deməli əhalininin və ya fərdin sosial müdafiə ehtiyacları və problemləri daha yaxşı səviyyədə qarşılınmış və sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı bütün prinsiplər müəyyən mənada gözlənilmişdir.

Beləliklə, sosial müdafiənin təşkili prinsiplərini sosial müdafiənin məqsədlərinə, qarşıya qoyulan hədəflərə nail olunması üçün qərar qəbulunda gözlənilməsi şərt hesab edilən əsas meyarlar məcmusu kimi ümumiləşdirmək mümkündür və sosial müdafiənin təşkilində müəyyən edilən prinsiplər sosial müdafiə mexanizmləri olaraq təklif edilən zəmanət mexanizmlərinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə, eyni zamanda islahat ehtiyaclarını müəyyənləşdirməyə imkan verir (şəkil 1).

Şəkil 1. Sosial müdafiənin təmin olunması çərçivəsində onun təşkili prinsiplərinin nəzəri-metodoloji mahiyyəti

Mənbə: müəllif tərtib etmişdir.

Sosial müdafiədə onun təşkili prinsiplərinin iqtisadi fəlsəfəsini açmağa imkan verən yuxarıdakı şəkildəki təsvirdən də başa düşmək mümkündür ki, sosial müdafiədə prinsiplərin müəyyən olunması sosial müdafiədə qarşıya qoyulmuş məqsədlər və hədəflərdən asılı olaraq sosial müdafiənin idarə olunmasında əhəmiyyət verilən istiqamətlər və gözlənilməsi daha vacib hesab edilən meyarların dəyişkən amillər nəzərə alınmaqla davamlı olaraq aydınlaşdırılması prosesidir.

3. Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin təşkilinin prinsiplərə nail olunması baxımından sahəvi dəyərləndirilməsi, sosial müdafiənin prinsiplərinin tətbiqi xüsusiyyətləri və problemləri

Ümumilik prinsipi baxımından dəyərləndirilmə

Azərbaycan nümunəsində sosial müdafiənin sahələri üzrə statistik göstəricilərdən və müxtəlif nəticə indikatorlarının nəzərə alınması ilə ölkə timsalında əsas götürülən sosial müdafiə prinsiplərinin, onlar arasında prioritetlik verilən istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda konkret müddət aralıqlarında sosial müdafiə ilə bağlı məqsədlərə nail olunmasının çoxaspektli qiymətləndirilməsi aparıla bilər.

Bu mənada sosial müdafiə prinsipləri qismində tərəfimizdən verilən başlıca istiqamətlər nəzərə alınmaqla Azərbaycanda retrospektiv baxımından sosial müdafiənin təşkilində onun prinsiplərinin tətbiqinin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı başlıca istiqamətlərdə icmallaşdırma bilərik:

Azərbaycanda sosial müdafiədə ümumilik prinsipinin təmin olunması ilk növbədə konstitusion əsaslardan irəli gəlir: Ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi başlıca niyyət istiqamətlərindən biri olaraq Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsində qəbul edilmiş Konstitusiyaya aktında qəbul olunmuşdur. Azərbaycanda dövlətin xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalması, Azərbaycan dövlətinin mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərməsi, ölkənin təbiətini, xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruması sosial inkişaf və dövlətçilik fəlsəfəsi kimi müəyən olunmuşdur.

Sosial təminat hüququ olaraq, hər kəsin sosial təminat hüququnun olmasının, yardıma möhtac olanlara kömək edilməsinin ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcu olmasının, hər kəsin qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malik olmasının, təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləğinin qanunla müəyyən edilməsinin, dövlətin xeyriyyəçilik fəaliyyətinin, könüllü sosial sığortanın və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkanlar yaratmasının ölkənin ana normativ sənədində ilkin (baza) sosial-iqtisadi hüquqlar olaraq müəyyənləşdirilməsi sosial müdafiənin ümumən təşkilinin də yönümünün əsas istiqamətlərini, ilkin prioritetləri müəyyənləşdirmişdir ki, bu sadalananlar ilk növbədə ümumilik prinsipinin (eyni zamanda ondan törəmə prinsiplərinin) təmin olunması ilə bağlıdır. Həmçinin nikah hüququ (nikah və ailə dövlətin himayəsində olması, analıq, atalıq, uşaqlığın qanunla mühafizə edilməsi, dövlətin çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərməsi, ər ilə arvadın hüquqlarının bərabərliyi, uşaqlara qayğı göstərilməsinin, onların tərbiyə edilməsinin valideynlərin həm hüququ, həm də borcu olması, valideynlərə hörmət edilməsi, onların qayğısına qalmağın uşaqların borcu olması, 18 yaşına çatmış əmək qabiliyyətli uşaqların əmək qabiliyyəti olmayan valideynlərini saxlamağa borclu olması), əmək hüququ (əməyin fərdi və ictimai rifahın əsası kimi qəbul edilməsi, hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququnun olması, heç kəsin zorla işlədilməsinin, əmək müqaviləsinin məcbur bağlanılmasının yolverilməzliyi, əmək müqavilələrinin sərbəst bağlanması, hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq, işsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüquqlarının olması, dövlətin işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlarından istifadə etməsi), tətillik hüququ (hər kəsin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə tətillik etmək hüququnun olması, əmək müqaviləsi əsasında işləyənlərin tətillik etmək

hüququnun yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilməsi, fərdi və kollektiv əmək mübahisələrinin qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada həll edilməsi), istirahət hüququ (hər kəsin istirahət hüququnun olması, əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş gününün, istirahət və bayram günlərinin, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyətin verilməsinin təmin edilməsi), vergilər və başqa dövlət ödənişlərinin (bu çərçivədə o cümlədən məcburi dövlət sosial sığorta haqları da əhatə olunmaqla) ödənilməsi vəzifəsi (qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərinin tam həcmdə və vaxtında ödənilməsinin hər bir kəsin borcu olması) və s. kimi sosial əhəmiyyətli və insanın (fərdin) həyat səviyyəsinin təminatı üçün baza əhəmiyyət kəsb edən təsisatların mövcudluğu Azərbaycanda ümumilik prinsipinin bərqərar olmasını ilk növbədə təmin etmişdir. Eyni zamanda sosial müdafiənin həyata keçirilməsinin son hədəfi olan - bilavasitə iqtisadi əhəmiyyətli olmamaqla fərdin layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunmasında əlavə amillər olan - hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təmin olunmasının, ekoloji mühitin qorunmasının, mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərəvətlərdən istifadə hüquqlarının və qoruma vəzifələrinin, sağlamlığın qorunması hüququnun təmin olunmasının, sağlamlığın qorunması və tibbi yardım almaq hüququnun təmin olunmasının, dövlətin müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görməsinin, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verməsinin, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaratmasının, təhsil hüququnun təmin olunmasının, mənzil hüququnun təmin olunmasının konstitusion səviyyədə təmin edilməsinə zəmanət verilməsi sosial müdafiədə ümumilik prinsipinin gözlənilməsi və gücləndirilməsini təmin etməkdədir.

Bununla belə, icra olunan sosial müdafiə proqramlarının əhatə dairəsinə prospektiv baxış ötən dövr ərzində sosial müdafiədə islahatlılığın pensiya təminatı sahəsinə daha çox ayrıldığını və real dinamikanın daha qabarıq göründüyünü, buna münasibətdə ünvanlı dövlət sosial yardım, sosial müavinətlərlə təminat kimi sahələrin bir qədər geridə inkişafını deməyə əsas verir ki, bu da sosial müdafiədə ümumilik prinsipindən törəmə olaraq universallıq prinsipinin gözlənilməsi ilə bağlı axsaqlığı önə çıxdığını hesab etməyə imkan yaradır. Təbiidir ki, bu, müstəqillik əldə edildikdən sonrakı illərdə ölkə qarşısında yaranmış sosial yükün, yoxsulluq probleminin həllinin ən optimal mexanizmi olaraq seçilməsi yanaşması ilə əlaqələndirilə bilər.

2015-ci ilin sentyabr ayında keçirilmiş BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Sammitində Azərbaycanın da iştirak etdiyi BMT-nin üzvü olan dövlətlər tərəfindən “2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik” qəbul edilmiş, həmin gündəlikdə irəli sürülən Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq üçün bütün imkanları səfərbər etməklə, “heç kəsi kənardə qoymamaq” prinsipinə əsaslanaraq insan həyatının və fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində, o cümlədən yoxsulluğun azaldılması və sosial təminat sahəsində mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üçün birgə səylərin göstərilməsi barədə razılıq əldə edilmişdir [8].

Bu məqam də özülüyündə Azərbaycanda da sosial müdafiənin təşkilində xüsusən ümumilik, ədalətlik, sosial bərabərlik, inklüzivlik, əlçatanlıq kimi prinsip istiqamətlərinin nəzərə alınmasının əhəmiyyətini önə çıxarır.

Ümumilik prinsipindən törəmə olaraq müəyyən etdiyimiz – çoxsubyektlilik prinsipinin gözlənilməsi göründüyü kimi, Azərbaycanda ilk növbədə konstitusion əsaslarda baş verməkdədir, belə ki, sosial müdafiənin təmin olunması tərəfi kimi təkcə dövlət deyil, özəl tərəfdaşların, qeyri-hökumət təşkilatlarının, həmkarlar ittifaqlarının, həmçinin xeyriyyə təşkilatlarının, yaxın sosial çevrənin qəbul edilməsi Azərbaycanda sosial müdafiənin təşkilində çoxsubyektliliyin nəzərə alınmasının göstəricisidir. Həmçinin sahibkarlığın

inkişafına yaradılan əsaslar əmək münasibətlərinin tərəfi kimi sosial müdafiənin təşkili baxımından iştirakçılığı təmin etməklə çoxsubyektlilik prinsipinin əsaslığını formalaşdırmaqdadır.

Azərbaycanda sosial sığorta sahəsində münasibətləri tənzimləyən, sosial sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edən “Sosial sığorta haqqında” 1997-ci ildə qəbul edilmiş Qanunla sosial dövlət modelinə uyğun olaraq ölkədə sosial müdafiənin əsası kimi çıxış edən sığorta-pensiya sisteminin quruculuğunda sosial sığortanın müntəzəmliyinə dövlət təminatının, sosial sığortanın ümumiliyinin, sosial sığortanın işçilərə əmək qabiliyyətinin itirildiyi hər bir halda təminat verməsinin, sosial sığorta subyektlərinin hüquq bərabərliyinin, dövlət sosial sığortasının məcburiliyinin, məcburi dövlət sosial sığortasının idarə edilməsində ictimai təşkilatların iştirakının təmin olunmasının sosial sığortanın prinsipləri olaraq müəyyən edilməsi Azərbaycanda sosial müdafiənin təşkilində yuxarıda təhlili yanaşma əsasında izah etdiyimiz – ümumilik və ya universallıq prinsiplərinin ilk növbədə prioritet olaraq müəyyən edildiyini, eyni zamanda həmin prinsipdən törəmə olaraq qeyd etdiyimiz icbarilik, çoxsubyektlilik kimi prinsiplərin də nəzərə alındığını deməyə əsas verir.

2017-ci ildə əmək bazarında riskin ötürülməsinə əsaslanan münasibətlərin və yeni maliyyələşmə mexanizmlərinin yaradılması, sığortaolunanların itirilmiş əməkhaqlarının kompensasiya olunması və işsizliyin yaranması hallarının qarşısının alınması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi yolu ilə əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə təminat verilməsi məqsədilə “İşsizlikdən sığorta haqqında” Qanunun qəbul edilməsilə Azərbaycanda sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addım atılmış oldu. İşsizlikdən sığortalanmanın sistemli idarəedilməsini nəzərdə tutan bu normativ baza çərçivəsində əsas prinsiplər olaraq, işsizlikdən sığortanın məcburiliyi, işsizlikdən sığortanın subyektlərinin (sığortaçı, sığortaolunanlar və sığortaedənlər) hüquq bərabərliyi, sığorta hadisələrinə səbəb olan halların yaranmaması üçün tədbirlərin görülməsi, bu Qanunla müəyyən olunmuş qaydada işsizlikdən sığortanın müntəzəmliyinə dövlət təminatı, sığorta stajından və işsizliyin davamlılığından asılı olaraq sığorta ödənişinin məbləğinin diferensiallaşdırılması, işsizlikdən sığortanın idarə edilməsində ictimai təşkilatların iştirakının təmin olunması seçilmişdir. Bu sosial müdafiə mexanizminin 2018-ci ildən etibarən tətbiqinə başlandıqı vaxtdan keçən müddətdə onun təşkili ilə bağlı sosial müdafiə prinsiplərinin gözlənilməsinə münasibətdə dəyərləndirmə aparsaq, işsizlikdən sığortanın məqsədi və əhatə dairəsi olaraq müəyyən edilmiş müddəalarının sığorta ödənişlərinin əmək münasibətlərinə bütün xitam verilməsi hallarında deyil, AR Əmək Məcəlləsinin yalnız konkret maddələrinə müvafiq olaraq xitam hallarında sığortaolunanlara nəzərdə tutulan sığorta ödənişlərini almaq hüququ verdiyini görmək olar ki, bu da qeyd edilən qanunun özünə münasibətdə onun tərkibində müəyyən edilmiş - sığorta stajından və işsizliyin davamlılığından asılı olaraq sığorta ödənişinin məbləğinin diferensiallaşdırılması prinsipinin, həmçinin sosial müdafiənin ümumiliyi və ya universallığı, eləcə də müəyyən mənada sosial ədalət prinsiplərinin mahiyyəti ilə uzlaşmama göstərməkdədir.

Sosial müdafiənin inkişafının qlobal əhali yaşlanması, iqtisadi qeyri-bərabərsizlik, sosial deprivasiya, eləcə də digər müxtəlif sosial və demoqrafik mənşəli çətinliklərin daha da çoxaldığı müasir mərhələsində Azərbaycanda sosial müdafiənin təmin olunmasındakı əhəmiyyəti getdikcə artan - sosial xidmətin sistemli təşkilinin əsasının 2011-ci ildə “Sosial xidmət haqqında” Qanunun qəbul edilməsilə və sosial müdafiə sistemini digər qolları ilə müqayisədə daha gec qoyulduğunu qeyd etmək mümkündür. Bu istiqamətdə ötən dövr ərzində tərtibat baxımından aparılmış işlərdə əhatəlilik təmin olunsada, qarşıda duran problemlər dövlət idarəetməsi səviyəsində də qəbul edilməkdədir ki, hesab etmək olar ki, 2023-cü ildə qəbul edilməklə mövcud problemlərin həllinə istiqamətlənmiş müvafiq

sərəncamla təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı” ilə həlli hədəflənən məsələlərdə əsas meyar olaraq ünvanlılıq və əlçatanlıq prinsipinin müəyyən edilməsi yerinəduşən addım olaraq qiymətləndirilməklə, sosial xidmətin tətbiqinin effektivliyi imkanlarını artırmaqdadır.

2023-cü ilin avqust ayında Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən internet resurslarda açıqlanan məlumatlara əsasən, 2026-cı ilin sonunadək hamı üçün bərabər iştirak imkanını təmin edən sosial xidmətlər sisteminin və bu sahədə ixtisaslı kadr potensialının formalaşması, sosial xidmətlərin əhatəsinin genişlənməsi, ünvanlılığının və keyfiyyətli xidmətlərə əlçatanlığın təmin edilməsi və əhalinin göstərilən xidmətlərdən məmnunluq səviyyəsinin artması - yeni Dövlət Proqramının əsas hədəf göstəriciləri olmaqla, Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində 2026-cı ilin sonunadək sosial xidmət sistemi ilə bağlı qanunvericilik bazasının təkmilləşəcəyi, həssas əhali qruplarına göstərilən xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinin artacağına gözlənilməli, eləcə də müntəzəm həyata keçirilən profilaktik abilitasiya və reabilitasiya tədbirlərinin stasionar sosial xidmətə ehtiyacı olan şəxslərin sayının azalmasına imkan verəcəyi, həmçinin Proqram üzrə görüləcək tədbirlərin xidmət təklifinin artması ilə rəqabət mühitinin güclənməsinə səbəb olacağı, bunun da öz növbəsində sosial xidmətlərin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərəcəyi, dövlət sifarişli ilə sosial xidmət sahəsində həyata keçirilən layihələrin sayının ildən-ilə artırılmasının, innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə sosial xidmət sahəsində vahid informasiya məkanının yaradılmasının, Yeni Dövlət Proqramı ilə sosial xidmət sahəsində elektron xidmətlərin təkmilləşməsinin və yeni e-xidmətlərin tətbiqinin, sosial xidmət infrastrukturunun müasir beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmasının, sosial xidmətlərin təşkilində vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə əməkdaşlığın davam etdirilməsinin, bu sahədə dövlət-özlərlə əməkdaşlığının genişləndirilməsinin və s. nəzərdə tutulduğu qeyd olunur [9].

Bununla belə, dövlət proqramının icrası üçün tədbirlər planı üzrə müəyyən edilmiş tədbir istiqamətlərinin olduqca geniş spektrli olması, əlaqədar müvafiq qurumlar arasında qarşılıqlı koordinasiyanın qurulması və s. müxtəlif amillərdən asılı olması və proqramın qısa müddətdə icrasını hədəflənməsi onun nəticəliyinin təkcə görüləcək işlərin bu prinsiplərə söykənilməklə aparılmasının kifayət edəcəyinə də zəmanət verməməkdədir.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən ötən və islahatlar baxımından uzunmüddətli hesab edilməyən bir müddət ərzində əhalinin sosial müdafiəsinin təmin olunmasında, digər bir ifadədə, dövlətin sosial yükünün azaldılmasında mühüm mexanizm kimi kifayət qədər müsbət nəticələrlə həyata keçirilmiş sığorta-pensiya sistemi və onun inkişafı sosial müdafiədə həmrəylik prinsipinin tətbiqi təcrübəsi ilə bağlı əyani nümunə kimi qəbul edilə bilər. Belə ki, iqtisadi artım fonunda, nəzarət və yığım mexanizmlərinin inkişafının gücləndirilməsi bazasında birpilləli pensiya təminatı sistemi çərçivəsində məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının toplanılması və həmrəylik prinsipi əsasında (işləyənlərdən və işəgötürənlərdən) tutulmaqla ödənilən sığorta haqları hesabına formalaşan dövlət sosial müdafiə fondu vasitəsilə sosial sığorta hadisələri ilə bağlı pensiya və müəyyən sosial müavinət xərclərinin maliyyələşdirilməsi yolu ilə əmək pensiyalarının dinamik artımına nail olunmuşdur. AR Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi statistik məlumatlarından da müşahidə edildiyi kimi, təsadüfi hesab edilə bilməz ki, 1995-2023-cü illərdə təyin olunmuş əmək pensiyalarının orta məbləği göstəricisi davamlı olaraq 1,7 manatdan 372,1 manata (ilin əvvəlinə olan göstəricilərlə) yüksəlmişdir. “Sosial sığorta haqqında” AR Qanunu ilə baza çərçivəsi müəyyən olunmuş sosial sığortanın məcburi dövlət sığortası və könüllü (əlavə) sığorta formalarında olmasının təsbit olunması sosial müdafiənin inkişafı baxımından ümumilik prinsipi çərçivəsində könüllülük prinsipinin tətbiqinin əhəmiyyətini göstərməkdədir. Bu mənada Azərbaycanda mövcud iqtisadi imkanlar, o cümlədən

əməkhaqqı fondu səviyyəsində pensiya təminatının yaxşılaşdırılması üçün əlavə potensial imkanlar qismində könüllü pensiya təminatının institutunun formalaşdırılması sosial müdafiənin perspektivi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial müdafiədə ədalətlik və bu prinsipdən törəmə olaraq irəli gələn - bərabərlik və sosial ədalət prinsiplərinin gözlənilməsinə münasibətdə isə qeyd etmək olar ki, ölkədə sosial müdafiə ilə bağlı hüquqların aydın olması, mövcud təminat formaları və ya məhsulları ilə bağlı məlumatlılığı mövcud şəraitdə qənaətbəxş səviyyədə qiymətləndirmək mümkün olmasına baxmayaraq, keçirilən islahatların müxtəlif sosial qruplara münasibətdə əhatəli olaraq genişləndirilməsi ilə bağlı problemlər hiss edilə bilər. Məsələn, pensiya sistemində pensiyaların indeksləşdirilməsinin bütün pensiyaçılara münasibətdə həyata keçirilməsini sistemdə ədalət prinsipini gücləndirməsi əlaməti olaraq qəbul etmək olarsa da, qanunvericilik müstəvisində pensiya qanunvericiliyi ilə bağlı aparılan dəyişikliklər heç də bütün hallarda bütün sığortaolunarlara uyğun differensiallaşdırılmış yanaşmada onların ayrılıqda sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasını təmin etməməkdədir. Bu qəbildən Azərbaycanda 2006-cı ildə fundamental əsasda yaradılmış pensiya qanunvericiliyinə 2017-ci ilin mart ayında aparılmış və həmin ilin 1 iyulundan qüvvəyə minən növbəti əsaslı dəyişikliklərin tərkib elementi olaraq olaraq, həmin vaxt sığorta prinsipinə əsaslanmayan baza və sığorta komponentlərindən ibarət olmaqla hesablanan pensiyanın baza hissəsi anlayışının ləğv edilməsi və qanunvericilik qaydasında təyin olunan minimum pensiya anlayışının tətbiqinə başlanılması və bütün təyin edilmiş pensiyaların yalnız sığorta hissəsindən ibarət olmaqla sığortaolunarlara fərdi hesablarında həmin vaxta toplanmış pensiya kapitalı əsasında hesablanmasına və ya yenidən hesablanmasına keçid bir çox hallarda formalaşmış pensiya kapitalının minimum pensiya məbləğini əmələ gətirməməsinə baxmayaraq, həmin şəxslərin pensiyalarının minimum pensiya kapitalına qədər artırılması ilə müşayiət olundu ki, bu hal pensiya sistemində pensiyaların ümumi səviyyəsinin qalxmasını təmin etməsinə baxmayaraq, həmçinin bəzi minimum pensiya məbləği ətrafında əvvəlcədən pensiya alan şəxslərin pensiyalarında dəyişiklik olmaması müqabilində sığorta stajı və ödənilmiş sığorta haqları hesabına fərdi hesablarında toplanmış pensiya kapitalı az olan bəzi yeni pensiyaçılara münasibətdə pensiya kapitalının həcmindən asılı olmadan pensiya təyinatlarına rəvac vermişdir ki, bu da sosial müdafiədə ədalətlik prinsipinin təmin olunması nöqteyi-nəzərdən nəzərəçarpan xüsusiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, həmin vaxt dəyişikliklərin əsas məzmunu etibarilə, əmək pensiyasının sığorta hissəsinin 1992-ci il yanvarın 1-dək qazanılmış pensiya kapitalı hesabına formalaşmış hissəsinin, həmçinin bəzi kateqoriyalı sığortaolunarlara pensiyalarına bu qanunla müəyyən edilmiş bir sıra nəzərdə tutulmuş əlavələrin dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi, bütün digər məbləğlərin məcburi dövlət sosial ayırmaları və sosial sığorta ehtiyatı hesabına maliyyələşdirilməsi və hər iki mənbədən hər hansı birində vəsait olmadığı halda müvafiq xərclərin digər mənbə hesabına maliyyələşdiriləcəyi müəyyən olundu. 2017-ci il iyulun 1-dək təyin edilmiş əmək pensiyasının yenidən hesablanması məqsədilə 2017-ci il iyulun 1-dək təyin edilmiş əmək pensiyasının baza və sığorta hissəsinin cəmi məbləği dəyişdirilmədən əmək pensiyasının sığorta hissəsinə şərti çevrilməsi aparılaraq, yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsi yanaşmasından əmək pensiyasının minimum məbləği yanaşmasına keçid edildi. Bu qanunun məqsədləri üçün 1 yanvar 2017-ci il tarixindən etibarən 110 manat məbləğində müəyyən edilmiş əmək pensiyasının minimum məbləğinin yeni əsaslarla indeksləşdirilməsinə keçildi (2019-cu ilin martın 1-dən isə aparılmış qanunvericilik dəyişikliklərinə əsasən əmək pensiyasının minimum məbləğin inzibati əsasda artırılması tətbiq olundu), əmək pensiyasının sığorta hissəsi və sığorta hissəsində qeyd alınan pensiya kapitalının müvafiq dövlət orqanının (AR Dövlət Statistika Komitəsi) qərarı ilə respublika üzrə müəyyən edilmiş orta aylıq

nominal əməkhaqqının illik artım tempinə mütənasib olaraq hər il indeksləşdirilməsi müəyyən olundu, kişilər üçün pensiya yaşı həddinin 2017-ci il iyulun 1-dən başlayaraq 2021-ci il iyulun 1-dək, qadınların yaş həddinin isə 2017-ci il iyulun 1-dən başlayaraq 2027-ci il iyulun 1-dək hər il 6 ay artırılmasına keçildi, eyni zamanda pensiya yaşına çatmış şəxslərin fərdi hesablarına yığılmış pensiya kapitalı minimum pensiya məbləğindən az olmamaq şərtilə onlara pensiya təyin edilməsinə şərait yaratdıqda, sosial sığorta stajından asılı olmayaraq, əks halda isə 25 il sosial sığorta stajı tələb olunmaqla pensiyaya çıxma hüququ formalaşdırıldı (1 yanvar 2017-ci il tarixinədək yaşa görə əmək pensiyası təyin edilmiş şəxslər istisna olmaqla (lakin həmin şəxslər üzrə yeni əsaslarla pensiyanın kapital əsaslı yenidən hesablanması və minimum pensiya məbləğinə çatdırılması aparılmaqla)).

Həmin vaxt dəyişikliklərin maliyyə aspekti olaraq, əsasən qeyri-sığorta xarakterli pensiya xərclərinin məhdudlaşdırılması istiqamətində müəyyən kateqoriyalardan olan şəxslər üçün (məsələn, dövlət qulluqçuları, ədliyyə işçiləri, miqrasiya işçiləri və xüsusi rütbəli digər şəxslər) üçün bir çox imtiyazlar ya onların pensiyaya çıxması üçün xidmət stajı tələbinin artırılması, ya da bütün kateqoriyalar üçün imtiyazların və əlavələrin minimuma endirilməsi yolu ilə təkmilləşdirilməyə gedilməsi yolu seçildi. Qazanılmış əmək hüquqlarının nəzərə alınmasının yeni əsaslarla həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu: Artıq pensiya təyin edilmiş şəxslər istisna olmaqla, bütün sığortaolunanlar üçün fərdi şəxsi hesablarda şərti şəkildə qeydə alınan - 1 yanvar 2006-cı il tarixinədək başa çatmış hər bir il iş stajına görə hesablanan şərti 170 manat pensiya kapitalı 2017-ci ilin 1 iyul tarixinə 306 manat məbləğində şərti pensiya kapitalı olaraq hesablandı və sığortaolunanların, o cümlədən işləyən əmək pensiyaçılarının 2006-cı il 1 yanvar tarixindən 1 iyul tarixinədək olan dövr üzrə fərdi hesabının sığorta hissəsində toplanan və istifadə olunmamış (əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanmasında nəzərə alınmamış) pensiya kapitalı 80% artırılmaqla, 2017-ci il 1 iyul tarixinə fərdi hesabın sığorta hissəsində qeydə alındı.

Ümumiyyətlə qeyd etməliyik ki, bu və bundan sonrakı mərhələdə pensiya qanunvericiliyinə çoxsaylı dəyişikliklər aparılması müşahidə olunur ki, bu da bir çox hallarda daha çox nəticə etibarilə konkret sosial qruplara münasibətdə təminatın yaxşılaşdırılması olaraq təzahür edir ki, bunun da ədalət, sosial bərabərlik prinsiplərinin mahiyyəti ilə uyğunsuzluq elementləri də ehtiva etməkdə olduğu hesab edilə bilər. Xüsusən xüsusi şərtlətlə pensiya təyinatının aparıldığı kontingentlərə münasibətdə təyin edilən pensiyaların təyinatının müəyyən edilmiş müvafiq qanunvericilik əsaslarından da irəli gələrək sığorta prinsipi əsas götürülməməklə (sığorta kapitalına əsaslanmadan) xidmət illərinə nəzərə alınmaqla alınan əməkhaqlarına və digər gəlirlərə (təminat xərcliyi və s.) nisbətdə müəyyən edilərək aparılması həmin kateqoriyadan şəxslərin (əsasən hüquq-mühafizə orqanları) pensiyalarının büdcə təşkilatlarında çalışmış uzun illər sosial sığorta stajına malik olan, lakin əməkhaqları aşağı olmuş, yaxud ölkədə məcburi dövlət sosial sığortası və fərdi uçot sisteminin qurulmasından əvvəlki dövrlərdə (1992-ci ildən əvvəlki dövrdə, yaxud 1992-2006-cı illərdə) işləmiş məsələn, 30-40 il, bəzən daha çox əmək stajlı geniş işçi sayı kontingenti ehtiva edən - elmi-pedaqoji, səhiyyə kimi sahələrdə işləyənlərin pensiyalarından dəfələrlə çox olması ilə müşayiət edilir.

Başqa bir misal olaraq, 2017-ci ildə baş vermiş həmin dəyişikliklərlə bəzi hüquq mühafizə orqanları ilə bağlı minimum xidmət illəri tələbi (məsələn, miqrasiya xidməti işçiləri) artırılmış, bununla yanaşı xüsusi əmək fəaliyyəti və mahiyyəti kəsb edən - dövlət qulluqçusu kateqoriyası üzrə əlillik hallarında xüsusi şərtlərlə (ən azı 5 və daha çox xidmət illərinə malik olma halında) pensiya təyinatına imkan verən güzəştli pensiya təminatı imkanları məhdudlaşdırılmış (həmin vaxt 2-ci və 3-cü qrup əlilliyə görə dövlət qulluğu pensiyaya çıxma hüququnun aradan qaldırılması və sonradan yalnız əmək qabiliyyətinin

itirilməsində dərəcəli yanaşmanın tətbiqilə onun tam itirilməsi halı üzrə hüququ saxlanılmaqla) və pensiya yaşına çatdıqda yalnız ən azı 15 il dövlət qulluğu stajı olan şəxslərə dövlət məvacibinin orta aylıq məbləğinin 50 faizi miqdarında, 15 ildən yuxarı stajı olan şəxsə isə qulluq stajının hər ili üçün dövlət məvacibinin orta aylıq məbləğinin 3 faizi miqdarında əlavə olunmaqla, lakin 80 faizi miqdarından çox olmamaqla dövlət qulluqçusu kimi pensiya təyin edilməsinə keçilmişdir ki, bu hal həmin dəyişikliklərə qədər qeyd edilən maksimum tələblərə yaxın şərtləri artıq doldurmuş, lakin tam şəkildə (bir neçə il, ay və s.) tamamlamış müəyyən qrup şəxslərin bu xüsusi şərtlə hüquqdan məhrum olmasına gətirib çıxarır ki, belə hallar da təbiidir ki, ilk növbədə subyektiv yanaşmada sosial müdafiənin əhatəliliyinin zəifləməsi xüsusiyyəti mahiyyətində də qəbul edilə bilər.

Digər bir nümunə olaraq, misal çəkmək olar ki, “Əmək pensiyaları haqqında” Az. Res. Qanununa 30 noyabr 2018-ci il tarixli Qanunla aparılmış dəyişikliklərə və sonrakı düzəlişlərlə 219-cu ilin 1 yanvar tarixindən etibarən əmək pensiyasının avtomatlaşdırılmış qaydada təyinatı zamanı 2006-cı il yanvarın 1-dək olan sığorta stajının hesablanması çərçivəsində 2019-2025-ci illərdə həmin Qanunun 7-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış sığortaolunana (bu Qanunun 8-ci maddəsinin müddəaları nəzərə alınaraq həmin maddədə göstərilən şəxslər də daxil olmaqla) yaşa görə əmək pensiyası təyin edilərkən onun 2006-cı il yanvarın 1-dək olan sığorta stajının şərti olaraq 25 il, 2026-cı ildən etibarən isə hər təqvim ili üçün bir il azaldılmaqla hesablanmasına keçilməsi reallıqda bir çox hallarda fərdi uçot sisteminin qurulduğu 2006-cı ildən sonra cəmi 1 ay sığorta stajı olmuş və qeyd olunan qanunvericilik şərtinə uyğun gələn xeyli sayda sığortaolunanın ümumilikdə minimum pensiya kapitalını formalaşdırmayan həcmdə sığorta kapitalına malik olmasına baxmayaraq, minimum pensiya təyinatı hüququnu əldə etməsi ilə nəticələnmişdir ki, bu da onillərlə uzunmüddətli əmək stajı olan, lakin sığorta prinsiplərinin tətbiq edilmədiyi 1992-ci ilədək olan dövrdə əsasən çalışmaqda pensiya təyinatı şərtlərindən irəli gəlməklə hazırda minimum pensiya məbləği ətrafında pensiya təyin olunmuş şəxslər tərəfindən qeyri-adekvat hal olaraq qarşılanylmaqdadır.

Sosial müdafiənin inkişafının iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərindən biri qismində qeyd edə bilərik ki, “Əmək pensiyaları haqqında” Az. Res. Qanununa 2017-2022-ci illərdə edilmiş dəyişikliklərə əsasən, əmək pensiyasının sığorta hissəsinin 1992-ci ilin yanvarın 1-dək qazanılmış pensiya kapitalına əsasən formalaşan məbləği, habelə bu Qanunun 20-ci maddəsində nəzərdə tutulan əlavələr, həmin əlavələrin indeksləşdirilməsi, habelə əmək pensiyaçılarına münasibətdə 2022-ci ildə müəyyən edilmiş və 2023-cü il yanvarın 1-dən onların əmək pensiyalarının tərkibinə daxil edilən maddi yardım və həmin maddi yardımın bu Qanunun 29.1-ci maddəsinə uyğun olaraq indeksləşdirilməsi nəticəsində yaranan xərclər dövlət büdcəsinin, digər bütün məbləğləri isə məcburi dövlət sosial sığortası vəsaitləri və sosial sığorta ehtiyatı hesabına maliyyələşdirilir. Qeyd olunan mənbələrin birində vəsait çatışmazlığı olduqda, müvafiq xərclər digər mənbə hesabına maliyyələşdirilir.

Eyni zamanda “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, dövlət sosial müdafiə fondu dövlət büdcəsindən kənar müstəqil büdcəyə malik olan büdcədən kənar dövlət fondu hesab edilməklə, onun büdcəsi haqqında hər il üçün qəbul edilən qanunun gəlir istiqamətləri arasında həmin büdcə ilində dövlət sosial müdafiə fondunun büdcəsinin balanslaşdırılması məqsədilə dövlət büdcəsinin öhdəliklərinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən illik ayrılacaq vəsait məbləği proqnozlaşdırılan konkret illik göstərici olaraq nəzərə alınır. Həmin vəsaitin il ərzində müvafiq qanunvericiliyin tələbinə uyğun olaraq müvafiq qaydada təsdiqlənən bölgü əsasında aylıq əsasda Fonda köçürülməklə vahid maliyyələşmə mənbəyi prinsipilə sözügedən qanunla nəzərdə tutulmuş xərc istiqamətləri üzrə maliyyələşdirilmələrin

(əsasən əhaliyə ödənişlərin) aparılması istiqamətində xərclənilməsi təmin edilir. Beləliklə, həmin vəsaitlər də nəticə etibarilə dövlət büdcəsindən maliyyələşmə və ya dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə yardımı mahiyyəti kəsb etməməkdədir.

“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda dövlət büdcəsindən fonda köçürülən vəsaitin təyinatının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilməli olan xərclərin maliyyələşdirilməsi olmasına baxmayaraq, məlumatların təhlili həmin vəsaitin əvvəlki illərdə olduğu kimi, Fondun büdcəsinin balanslaşdırılması xarakteri daşdığını göstərir. Büdcənin qeyd edilən qaydada formalaşdırmaqla icrasının həmin göstəricilər üzərindən həyata keçirilməsi, öz növbəsində, “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda əks etdirilmiş pensiya təminatı sistemində dövlət öhdəliyinin dəqiq çərçivəsinin müəyyənəşdirilməsi üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsinin sistemin dayanıqlılığının təmin edilməsi istiqamətində gözlənilən nəticəliliyində riskləri yaradır. Eyni zamanda belə yanaşma Fondun sığorta ehtiyatı formalaşdırmaq istiqamətində fəaliyyətinin də məhdudlaşmasına səbəb olur [10].

Qeyd edilən məqamlar da onu göstərməkdədir ki, Azərbaycanda sosial müdafiə əsas mexanizmi olaraq qəbul edilən – sığorta-pensiya sistemində maliyyə dayanıqlılığının təmin olunması, sığorta prinsipinin gücləndirilməsilə sosial müdafiədə hazırkı inkişaf mərhələsində mühüm olan - ümumilik (universallıq), sosial bərabərlik, sosial ədalət, şəffaflyq prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi üçün toplanılan məcburi dövlət sosial sığorta haqlarından istifadədə (xərclənilmədə) sistemə ödənilən sığorta haqlarına adekvat şəkildə sistemdən ödənişlər alınmasının rəhbər tutulması məqsədilə təyinatlılığın və səmərəliliyin artırılması, həmçinin faktiki şəraitdə konkret olaraq dövlət büdcəsinin öhdəlikləri olaraq müəyyən edilmiş pensiya öhdəliklərinin sığorta haqlarından (sığorta ehtiyatından) deyil, bilavasitə dövlət büdcəsindən dövlət sosial müdafiə fondunun büdcəsinə köçürülən transfertlər hesabına tam maliyyələşdirilməsinin əhatə olunması təxirəsalınmaz əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da ilk növbədə sığortaolunanların (gələcək pensiyaçıların) pensiya təminatı zamanı onlar barəsində dəqiq uçot məlumatlarının olmasını tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mərhələdə isə bu, yalnız sosial müdafiə qərarları ilə bağlı zəruri hallarda əhatəli analitik nəticələrin əldə olunmasına imkan verəcək verilənlər bazası və texnoloji idarəetmə kompetensiyasına malik olmanı, eləcə də digər məlumatların (informasiyaların) qarşılaşdırılması və işlənilməsi üçün mövcud qanunvericilik şərtlərilə dəqiq uzlaşmaqla yaxşı alqoritmik səviyyədə qurulmuş və əlavə zəruri məlumat sahibləri hesab edilən digər müvafiq qurumlarla inteqrasiya edilmiş elektron informasiya-idarəetmə sistemlərinin mövcudluğu və operativ idarə olunmasını labüd edir.

Bu qəbildən nümunələr pensiya sistemi, eləcə də digər sahələri üzrə hallarda da sadalanıla bilər ki, bu halların ümumi cəhəti - bir çox sosial qrupların təminat şərtlərinin dəyişdirilmədən saxlanıldığı halda, bir növ, digər bəzi qrup istiqamətləri ilə bağlı şərtlərin yumşaldılması mühitinin yaranması kimi özünü biruzə vermə ilə bağlıdır. Yaxud ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə təminat halında qeydiyyatlılıq və məlumat bazalarının inteqrasiyası, yoxlanılması, informasiya bazası çatışmazlığından irəli gələn identifikasiya boşluqları hesabına sosial vəziyyəti reallıqda çətin olan ailələrin yardımla əhatə oluna bilməməsi və ya əksinə, reallıqda kənar gəlirlərinin, bu və ya digər mənbələrdən maddi təminatı olan ailələrin gəlirlərinin müəyyən olunması mexanizmləri ilə bağlı boşluqlardan irəli gələrək gəlirlərin düzgün müəyyən edilməməsi, yaxud gizlədilməsi hesabına təyinat proseslərinin aparılması bilavasitə surətdə vəsaitlərin qeyri-adekvat və qeyri-səmərəli

şəkildə xərclənməsinə gətirib çıxarmaqla sosial müdafiədə bu halda eyni vaxtda həm ədalətlik, həm də ünvanlılıq prinsipinin gözlənilməməsinə gətirib çıxarır.

Göründüyü kimi, eyni sosial müdafiə problemi zamanı qarşılıqlı əlaqədə bir neçə sosial müdafiə prinsipi ilə əlaqələndirilmə əhəmiyyət qazanır ki, bu da əyani nümunələr şəklində sosial müdafiə prinsiplərinin mahiyyət etibarilə bir-biri ilə əlaqəli və bağlı olmasının təzahürü olaraq özünü göstərir.

Sosial inkluzivlik mahiyyəti etibarilə Azərbaycanda sosial müdafiə proqramlarının tərkib elementi kimi bütün məsələlərdə, xüsusən yoxsulluğun azadılması, regionların sosial-iqtisadi inkişafı və məşğulluq strategiyaları ilə bağlı 2003-2015-ci illərdə həyata keçirilmiş dövlət proqramlarının məqsədlərinə uyğun olmaqla bu və ya digər dərəcədə nəzərə alınmışdır. Birbaşa bu istiqamətdə xüsusi addım olaraq, qeyd edə bilərik.

Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyindəki Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyinin Müşahidə Şurasının 2021-ci il 5 oktyabr tarixli 3 nömrəli Qərarı ilə yaradılmış "DOST İnküziv İnkişaf və Yaradıcılıq Mərkəzi" MMC ölkədə şəhid ailəsi üzvlərinin, müharibə ilə əlaqədar əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin və onların uşaqlarının, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların, aztəminatlı ailələrin və əlilliyi olan şəxslər sırasından istedadlı şəxslərin həmin mərkəzdə müvafiq istiqamətdə bacarıq və yaradıcılıq potensialının inkişaf etdirilməsi məqsədini daşımaqla şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması, şərəf və ləyaqətinə hörmət, bərabərlik, humanizm və konfidensiallıq prinsipləri əsasında xidmətlərin göstərilməsini həyata keçirir [11].

Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi nümunəsində yuxarıda qeyd edilənləri sosial müdafiədə inkluzivliyin gücləndirilməsi istiqamətində mütərəqqi addım kimi qiymətləndirmək olar.

Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasında şəffaflıq prinsipinə əhəmiyyət verilməsinin hazırda qabarıq cəhəti isə daha çox sistemdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və rəqəmsal həll yollarının tətbiqinin genişləndirilməsi ilə əlaqəndirilməlidir. 2006-cı ildə sığorta prinsipinə əsaslanmaqla ödənilən sığorta haqları ilə pensiya təminatı arasında birbaşa əlaqə qurulması sistemini ifadə edən – dövlət sosial sığortası sistemində fərdi uçot sisteminin qurulması ilk növbədə vətəndaşlara öz hesablarına elektron platformada istənilən vaxt rejimində nəzarət etmə imkanını yaradaraq şəffaflıq prinsipinə xidmət etməklə ictimai nəzarətin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər ki, bu sistemin qurulması da müasir dövrdə beynəlxalq standartları ifadə etməklə sosial müdafiənin gələcəyini müəyyənləşdirən elementlərdən hesab edilir. Sosial müdafiənin müxtəlif sahələri ilə bağlı xidmətlər üzrə müraciət edilməsi və sonrakı proseslərin elektron qaydada həyata keçirilməsi müstəvisində əməli nəticələr müsbət qiymətləndirilməkdədir. Azərbaycanda “vahid pəncərə” prinsipinə uyğun standartlarda sosial müdafiə xidmətlərinin təklif edilməsi modeli olaraq DOST konsepsiyasının yaradılması və artıq illərdir ki tətbiqi şəffaflıq prinsipinin gücləndirilməsinə mühüm töhfələr vermişdir (bu barədə müvafiq paragraf tərkibində təhlili yanaşılmışdır). Sosial müdafiədə elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi hesabına xidmət təklifinin asanlaşdırılması, xüsusilə bu konsepsiyanın tətbiqi vətəndaş məmnunluğu prinsipi baxımından da idarəetmə səviyyəsində müsbət imkanlar yaratmışdır.

Belə ki, DOST mərkəzlərinin regional fəaliyyəti ilə bağlı vətəndaş sorğularının nəticələri barədə açıqlanılan statistikalar da bunu göstərməkdədir.

2023-cü ilin 1 iyun tarixində Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən açıqlanan məlumata əsasən həmin tarixədək 1 milyon 560 mindən çox vətəndaş DOST xidmətlərindən yararlanmış və bu xidmətlərdən vətəndaş məmnunluğu səviyyəsi 98,5 faiz olmuşdur [12].

Azərbaycanda sosial müdafiədə şəffaflıq prinsipinin gücləndirilməsi baxımından normativ baza təsirlərinin də mövcudluğu aspektini qeyd edə bilərik. Məsələn, qeyd edə bilərik ki, sosial müdafiəyə münasibətdə əhalinin çox hissəsinin daha çox diqqətində olduğu - pensiya qanunvericiliyinin qəbul edildiyi vaxtdan indiyədək təkmilləşdirilməsi təşəbbüsləri eyni vaxtda bu qanunvericiliyin mürəkkəbləşməsi, istisna xüsusiyyəti kəsb edən dəyişiklikləri daha çox ehtiva etməyə başlaması ilə nəticələnməklə ümumi anlaşılılığın və vətəndaşların məlumatlılıq imkanların azalmasına, bir növ, qeyri-müəyyənlik statusunun möhkəmlənməsilə sistemin idarə olunmasında iştirak edən tərəflər üçün subyektiv məqsədlərin də baş qaldırmasına, sui-istifadə halları ehtimallarının da artımına gətirib çıxara bilər ki, bu tipli hallar da sosial müdafiə ilə bağlı şəffaflıq mühitinə mənfi təsir göstərə bilər. Belə ki, tək-cə bir nümunədə qeyd etmək olar ki, 2006-cı ildə qəbul edilmiş “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa indiyədək hər dəfəsində qəbul edilən Azərbaycan Respublikası qanunları ilə 200-dən çox halda əlavə və dəyişikliklər aparılmışdır.

Düşünürük ki, sığorta-pensiya sisteminin idarə olunması, xüsusən əsasən maliyyə problemlərinin tənzimlənməsinə istiqamətlənən dəyişikliklər istənilən halda ayrı-ayrı konkret kateqoriya sığortaolunanların əhatə olunmasını zəruri etməklə, eyni zamanda xüsusi elektron baza idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi zərurətini də ortaya çıxarır və pensiya sistemində bəzi hallarda əhatəliliyinin, təminatda qeyri-bərabərliyin artmasına, normativ tərtibatın mürəkkəbləşməsindən irəli gəlməklə sosial müdafiə baxımından şəffaflığa münasibətdə mənfi təsir imkanları da ehtiva edə bilər.

Tədqiqat işinin başlıca elmi yeniliyini – sosial müdafiənin təşkili və idarə olunmasına ümumi yanaşmada sosial müdafiənin təşkili prinsiplərinin özünün Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi təmsalında mövcud normativ və idarəetmə infrastrukturundan çıxış edərək inkişaf mexanizmi olaraq dəyərləndirilməklə, prioritetlərin müəyyən edilməsinə və praktiki olaraq növbəti prioritetlərin müəyyən edilməsinə istiqamətlənmiş elmi-nəzəri əsaslandırılmış baxışın formalaşdırılmasıdır. Məqalə sahə üzrə bilavasitə fəaliyyət təcrübəsi üzrə formalaşan praktiki əsaslı nəzəri bazaya əsaslanmaqla hazırlanmaqla, hesab edilir ki, işin nəticələri Azərbaycanda sosial müdafiənin idarə olunması səviyyəsində islahatların işlənilməsində nəzərə alınması baxımından praktiki əhəmiyyət və səmərəlilik kəsb etməkdədir.

Nəticə və təkliflər

Sosial müdafiənin təşkilində sosial müdafiə prinsiplərinin əhəmiyyəti və rolunun açılması məqsədilə tərəfimizdən verilən təhlili yanaşma və Azərbaycan Respublikası təmsalında bir sıra xüsusiyyətləri və problemlər nəzərə alınmaqla, hesab edirik ki, sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi baxımından aşağıdakı məsələlərin idarəetmə səviyyəsində siyasət quruculuğunda diqqətdə saxlanılmasını məqsədamüvafiq hesab etmək olar:

- inkişaf məqsədilə sosial müdafiənin həyata keçirilməsində səmərəliliyin əldə edilməsi üçün sosial müdafiənin yerli xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırılmış və prioritet prinsiplər gözlənilməklə işlənmiş modelinin tətbiq edilməsi labüd əhəmiyyətlidir;
- sosial müdafiənin təşkili zamanı prinsiplərin gözlənilməsi davamlılıq (müntəzəmlik) tələb etməklə, konkret məkan və müddət çərçivəsi baxımından prioritetlər müəyyən edilməklə yerinə yetirilməsi (gözlənilməsi) baxımından daimi nəzarətdə saxlanılmalıdır;
- sosial müdafiənin təşkili prinsiplərinin müəyyən edilməsinə eyni zamanda həmin prinsiplərin sosial müdafiənin nəticələrinin qiymətləndirilməsi (dəyərlən-

- dirilməsi) üçün metodoloji əhəmiyyət kəsb etməsi baxımından həssaslıqla yanaşılmalıdır;
- sosial müdafiənin əhəmiyyətli mexanizmlərindən olan – işsizlikdən sığortanın sosial müdafiənin əhatəliliyi (və ya universallığı), sosial ədalət prinsiplərinə nəzərən əmək stajı və əməkhaqqına münasibətdə differensiallaşmış yanaşmada əmək münasibətlərində olmuş istənilən iştirakçıya şamil olunması üçün zəruri qanunvericilik dəyişikliklərinin aparılmasının vacibliyi nəzərə alınmalıdır;
  - Azərbaycanda sosial müdafiənin qanunvericilik prizmasından təşkilində sosial ədalət prinsiplərinin və ünvanlılıq prinsiplərinin daha prioritet olaraq nəzərə alınmasının gücləndirilməsi məqsədmüvafiq əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə əhali gəlirlərin düzgün müəyyənləşdirilməsinə imkan verən mexanizmlərin (bu sırada gəlirlərin bəyan edilməsi praktikasının tətbiqinə başlanılması), o cümlədən mərkəzləşdirilmiş təkmil elektron məlumat-idarəetmə bazalarının mövculuğu sosial müdafiə mənşəli sosial dəstək ödəmələrinin ünvanlılığını, maliyyə resurlarının daha sosial qruplar arasında, xüsusən aztəminatlı təbəqəyə istiqamətlənmiş, ədalətli və rəşional bölüşdürülməsini və sosial müdafiənin məqsədlər istiqamətində effektivliyini artırma bilər;
  - sosial müdafiənin təşkilində əsaslanılan prinsiplər istiqamət (anlayış) olaraq əsasən bəzi təməl prinsiplərə münasibətdə sabit mahiyyətli hesab edilsə də, yerli (milli) sosial-iqtisadi, normativ və digər xüsusiyyətlərdən irəli gəlməklə onun təşkili ilə bağlı ölkələrə görə fərqlənilən prinsiplərin müəyyən edilərək nəzərə alınması və gözlənilməsinin zəruri əhəmiyyətliliyi idarəetmə səviyyəsində qəbul edilən olaraq dərk edilməlidir;
  - sosial müdafiə islahatlarının istiqamətliliyindən asılı olmayaraq, keçirilən islahatlar zamanı bütün hallarda sığorta prinsiplərinə əsaslanan sosial müdafiə mexanizmlərinin (xüsusən sığorta-pensiya sistemi, işsizlikdən sığorta, icbari tibbi sığorta kimi) idarə edilməsində sığorta prinsiplərinin gözlənilməsi prioritet hədəf olaraq nəzərə alınmalıdır;
  - sosial müdafiənin həyata keçirilməsində sosial müdafiə prinsipləri nöqtəyindən nəzərdən dəyərləndirilmələrin aparılması maliyyələşmə mənbələrindən, zaman və məkan xüsusiyyətlərindən, sosial müdafiənin təhlil üçün nəzərdən keçirilən istiqamətlərindən (sahəsindən) asılı olmayaraq inkişaf baxımından aktual əhəmiyyət kəsb edir;
  - hesab edirik ki, sosial müdafiədə ünvanlılıq prinsipinin nəzəri olaraq daha çox ünvanlı dövlət sosial yardımına münasibətdə aktual hesab edilərək tətbiq edildiyinə baxmayaraq, effektiv sosial müdafiə nəticəyə nail olunması istiqamətində bu prinsipinin digər sosial müdafiə formalarına münasibətdə də yanaşmalarda əsas məsələlərdən olaraq nəzərə alınması müsbət nəticələr verə bilər.

Ədəbiyyat

1. https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R202
2. <https://un.mfa.gov.az/az/content/44/azerbaycan-respublikasi-ve-beynelxalq-emek-teskilati>
3. Ayhan A. Sosial güvənlik kavramı və sosial güvənlik ilkeleri //SGD-Sosyal Güvənlik Dergisi. – 2012. – T. 2. – №. 1., s. 48-51. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/282896>
4. Урyсова А.Б. Основные принципы социальной защиты населения // Московский экономический журнал. 2020. №1., - С. – 601. <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnyeprintsipy-sotsialnoy-zaschity-naseleniya>
DOI 10.24411/2413-046X-2020-10060 (06.02.2024).

5. Занина О. В. Современные принципы социальной защиты населения //Научный результат. Экономические исследования. – 2015. – №. 2. – С. 54-61. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-printsipy-sotsialnoy-zaschity-naseleniya>
6. Васильев В.П. Трансформация институтов социального государства // Институциональная трансформация экономики: человек и социум» (ИТЭ -ЧС 2021): материалы VII Международной научной конференции. – Томск, 21–23 октября 2021 г., - Томск: Издательство Томского государственного университета, - 2021, - С. 39. <https://vital.lib.tsu.ru/vital/access/services/Download/koха:000724473/SOURCE1>
7. Антропов В. В. Экономические модели социальной защиты населения в государствах ЕС //Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – №. 10. – С. 26-33. <https://www.econ.msu.ru/cmt2/lib/a/886/File/antropov.pdf>
8. “Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Aktların Vahid Elektron Bazası,” <https://e-qanun.az/framework/55044> (03.02.2024)
9. <https://sosial.gov.az/media/xeberler/yeni-dovlet-proqrami-sosial-xidmetler-sisteminde-yeni-inkisaf-merhelesine-kecidi-sertlendirir> (Açıqlanma vaxtı: 29.08.2023) (03.02.2024)
10. “Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəsmi saytı,” <https://sai.gov.az/files/DSMF%202024%20r%C9%99y-700648861.pdf>.
11. <https://dost.gov.az/page/dost-inkluziv-inkisaf-ve-yaradiciliq-merkezi> (08.02.2024)
12. <https://sosial.gov.az/media/xeberler/DOST-Agentliyinde-ictimai-dinleme-ve-muzakire-kecirilib-698412> (Açıqlanma tarixi: 01.06.2023) (03.02.2024)

Qanunvericilik aktları:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi <https://e-qanun.az/framework/46943> ;
- “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli 250-IQ nömrəli Qanunu <https://e-qanun.az/framework/3813> (03.02.2024)
- “İşsizlikdən sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 2017-ci il tarixli 765-VQ nömrəli Qanunu <https://e-qanun.az/framework/36310> (03.02.2024)
- “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2011-ci il tarixli 275-IVQ nömrəli Qanunu <https://e-qanun.az/framework/23195> (03.02.2024)
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 28 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı” <https://president.az/az/articles/view/60947> (03.02.2024)
- “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikasının 27 fevral 2001-ci il tarixli 221-IIQ nömrəli qanunu <https://e-qanun.az/framework/2842> (03.02.2024)
- “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli 54-IIIQ nömrəli Qanunu <https://e-qanun.az/framework/11566> (03.02.2024)
- “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 10 mart 2017-ci il tarixli 543-VQD nömrəli Qanunu
- “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 19 fevral 2019-cu il tarixli 1515-VQD nömrəli Qanunu <https://e-qanun.az/framework/41568> (03.02.2024)
- “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 30 noyabr 2018-ci il tarixli 1362-VQD nömrəli Qanunu <https://e-qanun.az/framework/41080> (03.02.2024)
- “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2002-ci il tarixli 358-IIQ nömrəli Qanunu <https://e-qanun.az/framework/1126> (03.02.2024)

PRINCIPLES OF THE ORGANIZATION OF SOCIAL PROTECTION AND FEATURES OF IMPLEMENTATION IN THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM OF AZERBAIJAN

Summary

In the article, in the context of the problems of the organization of social protection, which are continuously formed in the face of social protection systems in the context of globalization, the scientific-theoretical basis of the main features of the influence of the principles related to the organization of social protection on the system, including the principle of the organization of social protection at the level of its organization and management, as a mechanism for improving social protection in the Republic of Azerbaijan, the analysis of the importance of the approach from the point of view of development, current problems, application possibilities and prospective directions is carried out.

The object of the study – is the regulation of the social protection system, of which the ultimate goal is to improve the social well-being of the population in Azerbaijan. The subject of the study - is the identification and fulfillment of the principles of social protection in terms of priority in the organization and management of social protection and studying the possibilities of evaluation and application of those principles in order to improve the effectiveness of social protection.

The purpose of the study – is providing systematic and scientifically-theoretical improvement directions in the direction of further qualitative improvement of the development and social protection of the population. The scientific novelty of the research is the introduction of systematized scientific-theoretical approaches related to the directions of improvement in the conditions of faster change and formation of social protection needs at the current level of development of social protection in Azerbaijan in the context of the national social protection model.

The possibilities of the impact on the development of the country's social protection system are considered, and a conceptual view is formed for making perspective-based decisions, taking into account the lessons learned in the article when developing social protection programs within the social protection system, the essence, significance and role of the definition and application (implementation) of the principles of organizing social protection assessed.

It is considered that advanced theoretical foundations, formed on the basis of the social protection infrastructure in Azerbaijan, the corresponding normative base and management experience, have practical significance in the development of methodological approaches and reforms from the point of view of the priority direction of the development of the social protection system of Azerbaijan from the point of view of the national model of social protection.

Keywords: *social protection, principles of social protection, principles of organization of social protection, social welfare, social security*

Эмин Алирзаев

ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ И ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье в контексте проблем организации социальной защиты, которые непрерывно формируются в условиях систем социальной защиты в условиях глобализации, проводится анализ научно-теоретическое обоснование основных характеристик влияния принципов, связанных с организацией социальной защиты на систему, в том числе значение развития, актуальные проблемы, возможности применения и перспективные направления

принципиального подхода к организации социальной защиты на уровне ее организации и управления как механизма улучшения социальной защиты в Азербайджанской Республике.

Объект исследования – регулирование системы социальной защиты, конечной целью которой является улучшение социального благополучия населения в Азербайджане. Предмет исследования - выявление и реализация принципов социальной защиты с точки зрения приоритетности в организации и управлении социальной защитой и изучение возможностей оценки и применения этих принципов в целях повышения эффективности социальной защиты.

Цель исследования – предоставление системных и научно-теоретических направлений совершенствования в направлении дальнейшего качественного улучшения развития и социальной защиты населения. Научная новизна исследования – внедрение систематизированных научно-теоретических подходов, касающихся аспектов совершенствования в условиях быстрого изменения и формирования потребностей в социальной защите на современном уровне развития социальной защиты в Азербайджане в условиях национальная модель социальной защиты.

Рассмотрены возможности воздействия на развитие системы социальной защиты страны и сформировано концептуальное представление для принятия перспективных решений с учетом извлеченных в статье уроков при разработке программ социальной защиты в рамках системы социальной защиты. Оценивается сущность, значение и роль определения и применения (реализации) принципов организации социальной защиты.

Считается, что выдвинутые теоретические основы, сформированной на основе инфраструктуры социальной защиты в Азербайджане, соответствующей нормативной базы и опыта управления, имеет практическое значение в разработке методологических подходов и реформ с точки зрения приоритетности направления развития системы социальной защиты Азербайджана с точки зрения национальной модели социальной защиты.

Ключевые слова: *социальная защита, принципы социальной защиты, принципы организации социальной защиты, социальное благосостояние, социальное обеспечение*